

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՐՏԻԿԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,

*Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական
համալսարանի հասարակագիտության ամբիոնի
պրոֆեսոր, պ.գ.դ.
Հոդվածը ներկայացվել է 22.04.2020,
գրախոսվել է 10.04.2021,
ընդունվել է տպագրության 20.04.2021*

**ՇՈՒՇԻԻ 1920 Թ. ԶԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ**

1918 թ. հունիսի 4-ին, երբ Անդրկովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի լուծարմամբ կնքվեց Բաթումիի հաշտության պայմանագիրը, Հարավային Կովկասում ձևավորվում են երեք անկախ հանրապետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան և Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն, որը Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի և Զեմալ Ջահիդ բեյի գլխավորած թուրքական զորքերի կողմից 1918 թ. սեպտեմբերին Բաքու քաղաքը գրավելուց հետո կոչվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետություն:

Բաթումիի պայմանագրով Հարավային Կովկասում ձևավորված երեք հանրապետություններն ի սկզբանե ունեին որոշակի հակասություններ, որոնք վերածվում են բացահայտ թշնամական գործողությունների, անգամ պատերազմի:

Հարկ է նշել, որ հայ և հարավկովկասյան թուրքերի, իսկ Բաթումիի պայմանագրից հետո Հայաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների փոխհարաբերություններում վիճելի տարածքների հարցում առավել դժվարն ու անլուծելին Արցախի, Ջանգեզուրի ու Շարուր-Նախիջևանի խնդիրն էր. այդ գավառների նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունները, հատկապես ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը պարպելուց հետո, ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևորել իրենց զավթողական ձգտումները:

Հայաստանը թեպետ հռչակել էր իր անկախությունը, սակայն տնտեսական և ռազմաքաղաքական առումով դեռևս չափազանց թույլ էր և բոլորովին ի գորու չէր որևէ լուրջ քայլեր ձեռնարկել՝ պետականությունը հզորացնելու ու վիճելի տարածքների հարցը հոգուտ հանրապետության լուծելու ուղղությամբ:

Իրենց որդեգրած ծրագրերի իրագործման գործում նախաձեռնությունն ու հնարավորությունն այդ ժամանակահատվածում թուրքական կողմինն էր: Պատե-

րազմը շարունակվում էր, և թուրքական զորքերը, լավագույնս օգտվելով ռուսական զորքերի զանգվածաբար հեռանալու պատճառով ռազմաճակատի մերկացումից, առանց մեծ ջանքեր գործադրելու, Թուրքիայի պաշտպանության նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի գլխավորությամբ 1918 թ. մայիսի կեսերին մուտք են գործում Հարավային Կովկաս¹:

Ռիչարդ Հովհաննիսյանի բնութագրմամբ՝ «Այնժամ Ադրբեջանի հանրապետությունը մոտակա Ելիզավետպոլը (Գյանջա) ընտրեց որպես իր ժամանակավոր մայրաքաղաք և դիմեց թուրքական օգնությանը, որպեսզի իր գերիշխանությունը հաստատի Բաքվի նահանգում և Ելիզավետպոլի նահանգի մնացած մասում՝ Ղարաբաղում և Զանգեզուրում»²:

Հարավային Կովկաս թուրքական զորքերի մուտք գործելուց հետո թուրք իշխանությունների հանձնարարությամբ Նուրի փաշան Գանձակում կազմակերպում է իսլամական բանակը, որը պիտի սատար կանգներ ինքնահռչակ Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետությանը՝ բռնազավթելու հայկական նահանգները, այդ թվում՝ նաև Զանգեզուրն ու Արցախը³:

Հաստատվելով Գանձակում՝ Նուրի փաշան վերջնագիր է ներկայացնում արցախահայության 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորների կողմից 1918 թ. հուլիսի 22-ին ընտրված Արցախի ղեկավար մարմնին՝ Արցախի կառավարությանը (Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարություն) և պահանջում ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Արցախի 1-ին համագումարի մասնակից պատգամավորները, քննարկելով Նուրի փաշայի՝ իրենց առաջադրած Ադրբեջանի գերիշխանությունն ընդունելու առաջարկությունը, մերժում են ընդունել այն: Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ամփոփ բնութագրմամբ՝ «1918 թ. օգոստոսի սկզբներին արցախահայությունն իր գումարած առաջին համագումարում մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած Նուրի փաշայի վերջնագիրն ու հետ է վերադարձնում նրա պատվիրակներին»⁴:

Նույն տարվա սեպտեմբերի 12-ին Արցախի ժողովրդական կառավարությունը ստանում է Ջանալ-Ջահիդ փաշայի ստորագրությամբ վավերացված հետևյալ վերջնագիրը.

Ա. Ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանութիւնը

Բ. Յանձնել ժողովրդի մօտ գտնուող ռազմամթերքը

Գ. Բանալ Ասկերան-Շուշի խճուղին...⁵:

Ստեղծված իրավիճակում Արցախի կառավարությունը պիտի անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկեր դիմակայելու իր անվտանգությանը սպառնացող մարտահրավերներին: Այդ նպատակով արցախահայությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 6-ին Շուշիում հրավիրում է երկրորդ համագումարը, որ ի թիվս քննարկվող մի շարք հրատապ հարցերի՝ պիտի իր վերաբերմունքն ու գնահատականը հայտներ Արցախի ժողովրդական կառավարության գործունեության վերաբերյալ:

¹ Յուսաբեր, 1918, թիւ 235:

² Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 88:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 88:

⁵ Յուսաբեր, 1918, թիւ 240:

Համագումարի որոշմամբ Արցախի ժողովրդական կառավարությունը հետա-
սու կոչվելու էր Արցախի Հայոց ժողովրդական (Ազգային) Խորհուրդ, որը բաղ-
կացած էր 10 անդամներից:

Խորհրդի որոշմամբ՝ իր անդամների կեսը մեկնելու էր գյուղերը, իսկ մյուս
կեսը պիտի մնար քաղաքում¹:

Եղիշե Իշխանյանի հավաստմամբ՝ երկրորդ համագումարի պատգամավոր-
ները երեք-չորս օր քննարկում են վերջնագիրը և որոշում, որ «Ղարաբաղի հա-
յությունը չի կարող ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, եւ որ Ղարաբաղի
հարցը Բաթումի խորհրդաժողովի որոշումով պէտք է լուծում ստանայ Պոլսի
խորհրդաժողովում, մինչեւ այդ Ղարաբաղը պէտք է մնայ ինքնուրույն»²:

Թուրք հրամանատարության ու Ադրբեջանի իշխանությունների՝ Արցախին
ներկայացրած վերջնագրերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունն
աներկբա ցույց է տալիս, որ արցախահայության հրավիրած համագումարների
մասնակից պատգամավորներն իրենց ներկայացված վերջնագրին մերժողական
կամ խուսափողական պատասխան տալու համար, որպես կանոն, վկայակոչում
են Պոլսում կայանալիք խորհրդաժողովը, որը կոչված է որոշելու վիճելի տարածք-
ների, այդ թվում նաև Արցախի կարգավիճակի, պատկանելիության հարցը: Ան-
տարակույս, Արցախի կողմից համանման մարտավարությամբ առաջնորդվելը
պայմանավորված է ինչպես իր ներքին կյանքում տիրող իրավիճակի, այնպես էլ
Հայաստանում տիրող կացության թելադրանքով:

Թուրքերի՝ Արցախին տիրելու նկրտումներն ավելի գործնական բնույթ են
կրում հատկապես Բաքվի անկումից հետո: Թուրքական զինուժը սեպտեմբերի
14-ին գրավում է Բաքուն ու սրի քաշում հայ բնակչությանը: Իր ուշադրությունն
առավելագույնս կենտրոնացնելով Զանգեզուրի ու Արցախի վրա՝ թշնամին ծրագ-
րում է իր առաջադրած վերջնագիրը չընդունելու դեպքում զենքի ուժով լուծել
խնդիրը:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Արցախի կառավարությունը ստանում է Նուրի
փաշայի երեք լեզուներով՝ թուրքերեն, ֆրանսերեն և հայերեն գրված վերջնագի-
րը, որի միջոցով թուրք հրամանատարությունը հերթական անգամ առաջարկում
է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը և արգելք չհանդիսանալ զորքի Շուշի
մուտք գործելուն՝ միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ պարագայում արցա-
խահայության հետ կվարվեն այնպես, ինչպես վարվել են Սասունի և Զեյթունի
հետ³:

Այդ նույն օրերին շարունակվում էին Արցախի 3-րդ համագումարի աշխա-
տանքները: Համագումարի երկրորդ օրը շրջաններից հաղորդագրություններ են
հասնում, որոնք հայտնում են Վարանդայի և Խաչենի ուղղությամբ դեպի Արցախ
թուրքական զորքերի առաջխաղացման մասին: Նուրի փաշան, կանխատեսելով,
որ Արցախը դարձյալ կարող է մերժել իր առաջադրած վերջնագիրը, հրամայում
է, որ Աղդամում վաղօրոք կենտրոնացած Զամիլ Զահիդ բեյի գլխավորած դիվի-

¹ Տես Մշակ, 1919, 27 փետրվարի:

² Հայրենիք ամսագիր, 1933, թիւ 11, էջ 89:

³ Տես Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 337:

զիան պատրաստվի ներխուժել Արցախ: Կարելի է ասել, որ Ասկերանի անկումից հետո թուրքերի համար բացվում է դեպի Շուշի տանող ուղին: Հարց է ծագում, ինչպիսի՞նք ռազմական կարողություններ ու ինքնապաշտպանական ուժեր ունենալու են Շուշին, և արդյո՞ք հայ բնակչությունը մարտական ու բարոյահոգեբանական պատրաստվածությամբ ի գորու էր կազմակերպել քաղաքի ինքնապաշտպանությունը և խոչընդոտել թուրքական զորամասի մուտքը Շուշի: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ եթե ադրբեջանցիները փորձեին միայն իրենց ռազմական ուժերով ներխուժել Շուշի, ապա քաղաքի հայ բնակչությունը, չնայած ունեցած զենք ու զինամթերքի սահմանափակությանը, այնուամենայնիվ կարող էր դիմել ինքնապաշտպանության ու խոչընդոտել թուրքերի մուտքը քաղաք: Բայց իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ ասպարեզում է հայտնվում Ջամիլ Ջահիդ բեյի՝ զրահատեխնիկայով զինված կանոնավոր զորամասը:

Պիտի ասել, որ Շուշին առանձնահատուկ նշանակություն ուներ ոչ միայն հայության համար, այլև թուրք հրամանատարության հետապնդած ծրագրերում:

Գերասիմ Բալայանի և Ջախար Յոլյանի խմբագրած «Ղարաբաղի դեպքերի վերաբերյալ՝ սկսած հունիս ամսից 1918 թ. մինչև մայիս ամսի 26-ը 1920 թ.» խորագիրը կրող զեկուցագրի ուշագրավ բնութագրմամբ՝ «Շուշին հանդիսանում էր միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թե՛ Ղարաբաղի և թե՛ Ջանգեզուրի հայութան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական և այլ կազմակերպություններով, ուր մօտ 100 տարայ ընթացքում շատ սերունդներ էին կրթել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչության, և ներկայումս, երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին թուվ բնակչության համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին մտաուր կեանքի մատակարարողը»¹:

Թուրքական կողմը, անշուշտ, չէր կարող չհիմանալ Արցախի և Ջանգեզուրի հայության կյանքում Շուշիի ունեցած անգնահատելի ու վճռորոշ դերն ու նշանակությունը և այդ պատճառով Կովկասում հաստատվելու առաջին իսկ օրից իր գլխավոր ուշադրությունը բևեռում է նախ և առաջ Շուշի քաղաքին տիրելուն:

Պատրաստվելով ներխուժել Շուշի՝ քաղաքի մահմեդական մասի պարետ Հասան Բասրի բեյը Ջամիլ Ջահիդ բեյի հրամանով պարիսպների հարևանությամբ կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ մարտական ուժեր և հրահանգում հայկական քաղաքամասին հավաքել ու հանձնել իր մոտ գտնվող զենքը:

Այս իրավիճակում իր բարձրության վրա է գտնվում Ազգային խորհուրդը: Վաղօրոք տեղեկանալով թուրք հրամանատարության մտադրության մասին և շատ լավ հասկանալով, որ դրանով թուրքական կողմը ձգտում է զինաթափել ու հեշտությամբ բռնազավթել Շուշին՝ Ազգային խորհուրդը գաղտնի հրահանգում է բնակչությանը թաքցնել զենքը, իսկ թուրք պարետին հանձնել միայն հնացած բերդան հրացանները: Կատարելով Ազգային խորհրդի հրահանգը՝ հայկական քաղաքամասի հայերը հավաքում են բերդան հրացանները, և այն պահին, երբ ուզում են բարձել այլերը, հանկարծ վրա են հասնում մի խումբ երիտասարդներ,

¹ ՀՅԴ ԿԱ (Հ.Յ. Դաշնակցության Բոստոնի Կենտրոնական Արխիվ, թժ. (թղթածրար), 1649, գ. 1, էջ 5:

գողանում են ամբողջ զենքն ու արագորեն անհետանում¹:

«Այդ դեպքին տեղեկանալուց հետո,- գրում է Արցախի կառավարության ռազմական մասի վարիչ Հարություն Թումյանը,- թուրքերը այլևս անօգուտ համարեցին զենք պահանջել քաղաքի հայերից: Նրանք բավականացան հայտարարելով, որ զենք պահողները խստիվ կպատժվեն»²:

Սեպտեմբերի 25-ին Ջամիլ Ջահիդ բեյի գլխավորած 6000 զինվորներից բաղկացած Գալիպոլյան դիվիզիան, իր կազմում ունենալով նաև 3 զրահապատ ինքնաշարժ, 66 գնդացի և 9 դաշտային թնդանոթ, ճանապարհին ռմբակոծելով ու զինաթափելով հայկական գյուղերը, ներխուժում է Շուշի³:

Առանց դիմադրության գրավելով Արցախի մայրաքաղաք Շուշին՝ Ազգային խորհրդի մի քանի անդամների ու մտավորականների ձեռքակալելուց հետո Ջամիլ Ջահիդ բեյը ձգտում է նույնպիսի հաջողությամբ և առանց ավելորդ ջանք ու եռանդ գործադրելու՝ գրավել նաև Արցախի ամբողջությամբ, բայց գավառը, ինչպես աներկբա ցույց տվեց ժամանակը, բնավ տրամադրված չէր որևէ դեպքում, առանց դիմադրության հանձնվել թուրք-ադրբեջանական զորամասերին ու մանավանդ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Ավելին՝ Արցախի բնակավայրերը ներխուժած թուրք-ադրբեջանական ռազմական ուժերի դեմ մղած մի շարք կռիվներում արցախայության ինքնապաշտպանական ուժերը տոնում են անժխտելի հաղթանակներ ու խափանում գավառը բռնազավթելու թշնամու բազմիցս կրկնվող ձեռնարկումները:

Հարկ է ընդգծել, որ այդ ժամանակահատվածում, բացի Շուշի քաղաքից, գավառը թուրք ադրբեջանցիների համար մնում էր բացարձակապես անձեռնմխելի⁴:

Արցախն ու Ջանգեզուրը բռնազավթելու նորահռչակ Ադրբեջանի իշխանությունների նկրտումները նախկին սցենարով դրսևորվում են նաև Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ Հարավային Կովկասում հաստատվում են հաղթող Անտանտի տերությունները, որոնց շարքում առավել ազդեցիկն ու գերիշխողը Անգլիայի դիվանագիտական ու ռազմական ներկայացուցչությունն էր, որն ի սկզբանե որդեգրել էր, կարելի է ասել, հակահայ, ադրբեջանամետ քաղաքականություն:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում և Ջանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Ադրբեջանի իշխանությունների ու անգլիական կողմի համար գաղտնիք լինել չէր կարող Ջանգեզուրն ու Արցախը խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու իրողությունը: Անցյալի փորձը, Ջանգեզուրի և Արցախի հայության անկոտրում կամքն ու մարտական ոգին միանշանակ հավաստում են, որ հակառակորդ կողմը հարցի լուծումը տեսնում էր միմիայն զենքով:

Այս կապակցությամբ արտահայտելով Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուվկևիչը Խոսրով բեկ

¹ Տե՛ս Թումյան Հ., նույն աշխ., էջ 170:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 5:

⁴ Տե՛ս Գևորգյան Հ., ՀՀ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում 1918-1920 թթ., Երեւան, 2018, էջ 510-631:

Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է. «Գլխից հանել ու դեն շարտել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողությունը»¹:

Ավելին՝ հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես զենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկևիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբդուլհամիդյան հեծելազնների օրինակով քրդերից կազմակերպել զինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»²:

Ստանալով կառավարության հանձնարարությունն ու ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցները՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ զինված հեծյալ խմբեր, որոնք կոչվում էին ջանբեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) և դրանք կենտրոնացնում է Շուշիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղդամ, Ջևանշիր, Ջեբրայիլ): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը Խոսրով բեկ Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթան բեկին և Իսկանդեր բեկին³:

Սպառելով արցախահայության՝ Ադրբեջանի գերիշխանությունը հոժարակամ ընդունելուն միտված բոլոր փորձերը՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին դիմում է զենքի:

Սթափ զնահատելով ու համակողմանիորեն հաշվարկելով Արցախի համար Շուշիի ունեցած ռազմավարական դերն ու նշանակությունը՝ Սուլթանովը վճռում է նախ և առաջ լուծել քաղաքին լիովին տիրելու խնդիրը: Նրա նախաձեռնությամբ Ադրբեջանի բանակի մի քանի կանոնավոր զորամասեր, ինչպես նաև իր եղբոր՝ Սուլթան բեկ Սուլթանովի գլխավորած քրդական ու մահմեդական հրոսակախմբերը մայիսի 3-ին կենտրոնանում են Շուշիի շրջակայքում և փակում են դեպի քաղաքը ձգվող ուղիները: Միաժամանակ, ադրբեջանական կանոնավոր զորախմբերը գրավում են հայկական թաղամասի կարևորագույն դիրքերն ու հրամանատարական բարձունքները, դրանով քաղաքամասը կտրում դրսի աշխարհից:

Սուլթանովի տենդագին պատրաստությունները, ինչ խոսք, չէին կարող աննկատ մնալ. հայկական կողմը նույնպես որոշակի քայլեր է ձեռնարկում դիմակայելու ադրբեջանական հարձակումներին:

Հովակ Ստեփանյանի իրազեկմամբ՝ Զինվորական շտաբի հանձնարարությամբ իրենց հաջողվել էր մի քանի տասնյակ զինվորներ մտցնել Շուշի, նրանցից ամենաընտիր 60 զինվորների Ազգային խորհրդի կարգադրությամբ տեղաբաշխում են քաղաքի ամենակարևոր ու իշխող դիրքում՝ զորանցում: Դարձյալ իր սև գործն է կատարում զեներալ Շատելվորդը: Հենց նրա գործուն աջակցությամբ ու հրահանգով հունիսի 4-ին Շուշիում գտնվող անգլիական առաքելության զինվորները հայերից խաբեությամբ բռնագրավում են քաղաքին տիրապետող ամենալավ դիրքը՝ զորանոցը, ու այն հանձնում թուրք զինվորների տնօրինությանը, ապա թմբուկների և զուռնայի նվագակցությամբ թուրքական թաղից թուրք զինվորներին բերում ու տեղաբաշխում են Շուշիի հինավուրց բերդի հայկական զորանոցում, ապա նաև գրավում քաղաքի հայկական մասը⁴:

¹ Սկյան Վ., Շուշի, Երևան, 1991, էջ 74:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74-75:

⁴ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 2:

«Շուշիի մեջ,- նշում է Լեոն,- սկսվեց վերջին ժամանակները սովորական դարձած երեւոյթը՝ հրացանաձգությունը թուրք եւ հայ թաղերի միջեւ: Հայերը շտապեցին մտնել իրենց դիրքերի մեջ՝ պաշտպանվելու համար: Բայց եկան անգլո-հնդիկ զորքերը, հանեցին հայերին դիրքերից եւ տարան նրանց քաղաքից դուրս: Հայերը, այսպիսով, մնացին անպաշտպան՝ թուրքերի կամայականութեանը մատնված»¹:

Խոսքով բեկ Սուլթանովը Շուշին լիովին տիրելու նպատակով ավելացնում է քաղաքում գտնվող թուրք զինվորների քանակը և խիստ հսկողություն սահմանում գավառից դեպի Շուշի ձգվող ուղիների վրա: Բացի այդ ամենից՝ հենց Սուլթանովի նախաձեռնությամբ քաղաքում տեղաբաշխված անգլիական առաքելության հնդիկ զինվորների թիվը հասցնում են 300-ի, որոնց մեծ մասը մուսուլմաններ են²:

Սուլթանովի ձեռնարկած պատրաստությունները պարզորոշ հուշում էին, որ Շուշիի հայ բնակչությանը սպասում է մի նոր, նախորդների համեմատությամբ առավել դժվարին մարտահրավերներ:

Հայկական զինուժի զգալի մասը թեպետ անգլիացիների գործուն մասնակցությամբ դուրս էր բերվել Շուշիից, բայց քաղաքում մնում են ոչ մեծ քանակությամբ մարտական ուժեր, որոնք պատրաստ էին մինչև վերջին փամփուշտը դիմակայել հակառակորդի հարձակումներին:

Պետք է նկատել, որ հայ մարտական ուժերի ամենախոցելի տեղը ռազմամթերքի պակասությունն էր, նրանք կռվում էին՝ ունենալով խիստ սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք:

Սուլթանովը, վաղորոք ստանալով Շուշիում անգլիական զինվորական ներկայացուցիչ մայոր Մոնկ Մեզոնի համաձայնությունը, հունիսի 4-ին հրամայում է թուրքական քաղաքամասից կրակ տեղալ հայկական քաղաքամասի վրա, ապա գրոհի է նետում քաղաքում գտնվող ադրբեջանական զորամասը, նրան աջակցող Հաջի Սամլուի քրդական հեծելազունին ու թուրք քոչվորների հրոսակախմբերը:

Ե. Իշխանյանի վկայությամբ՝ «Մեր փամփուշտի պաշարը իրաքանչիւր հրացանակիրի համար փամփուշտակալների մէջ եղածն էր՝ 150-200 հատ: Մեր մարտիկներին խստիւ արգելւած էր աննպատակ հրացան արձակելը, և թուրքերի կրակած 1500-2000 փամփուշտին պատասխանում էին մէկ ու անվրէպ գնդակով: Մեր զուսպ լինելը ւաւելի էր գազազեցնում թուրքերին, որոնք ւաւելի և ւաւելի էին ուժեղացնում կրակը: Մեր մօտաւոր հաշւով այն օրը՝ յունիսի 4-ին, թուրքերը երկու հարիւր հազարից ւաւելի փամփուշտ էին պարպել՝ շփոթ առաջ բերելու նպատակով, բայց իզուր»³:

Այդ օրը Շուշիում ընթացող կռվում ունենալով սահմանափակ քանակությամբ ռազմամթերք ու թվակազմով զգալիորեն զիջելով հակառակորդին՝ արցախցի քաջակորով մարտիկները մարտում դրսևորած իրենց անբասիր վարպետության ու մարտական հզոր, անկոտրում ոգով, հերթական անգամ ապացուցում են, որ

¹ Լեո, Անցյալից, 2009, էջ 390:

² Տեն Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 223:

³ Իշխանեան Ե., Լեոնային Ղարաբաղ. 1917-1920, Ե., 1999, էջ 450:

հաղթանակներ նվաճելու գլխավոր պայմանը բոլորովին էլ թվաքանակն ու զինվածության գերակշռությունը չէ:

Ռմբակոծության հետևանքով հայկական քաղաքամասի բնակչության մեջ թեպետ ծայր է առնում խուճապը, սակայն հայկական մարտական ուժերը համապատասխան դիրքեր են գրավում և դիպուկ համազարկերով պատասխանելով թուրքերի կրակահերթերին ու հարձակումներին՝ անկասելի գրոհ են ձեռնարկում ու դիրքերից դուրս մղում թուրք զինվորներին, որոնք, լքելով մարտադաշտը, դիմում են փախուստի:

Որպես ռազմավար՝ հայ մարտիկները հակառակորդից առգրավել են երկու գնդացի, հրացաններ, ատրճանակներ և զինամթերք: Հայկական կողմը ունեցել է ութ վիրավորներ, որոնցից մահացել են երկուսը, իսկ կռվի ժամանակ զոհվել է հարյուրյակի լեգենդար հրամանատար, «Գեորգիկյան խաչ» ջքանշանի լրիվ ասպետ մայոր Բագրատը, որն անձամբ է առաջնորդել հարյուրյակի գրոհն ու առաջինն է ներխուժել թուրք զինվորների հենակետը¹:

Դժվար է ասել, թե հետագայում ինչպիսի ուղղվածությամբ պիտի զարգանային Շուշիում տեղի ունեցող կռիվները, եթե չմիջամտեին ծավալվող դեպքերին ակնդետ հետևող անգլիական առաքելության զինվորները:

Հարություն Թումյանի վկայությամբ՝ «Կռվի տաք ժամանակ, երբ սկսել էր ուժեղանալ խուճապը թուրքական դիրքերում, հնդկական զինվորների շղթան, արագ երթով մոտենալով հայկական պաշտպանական կետերին թիկունքից, հայ մարտիկներին ստիպեց հեռանալ դիրքերից: Հայերի ամբողջ պաշտպանական գիծը գրավվեց անգլիական զինված ուժերի կողմից»²:

Գ. Բալայանի և Զ. Յոլյանի կազմած զեկուցագրում այդ դեպքի մասին նույնպես նշվում է. «Յունիսի 4-ին 1919 թ. Ադրբեջանը ուժեղ զինուորական ցոյց է կազմակերպում և անգլիացիների միջոցով գրաւում է հայկական մասում գտնուող գորանոցը: Անգլիացիների միջոցով հեռացնում են դիրքերում գտնուած հայ մարտիկներին և քաղաքի պաշտպանութիւնը վերցնում իբրև իրենց ձեռքը»³:

Բրիտանական առաքելության ճնշմամբ հրացանածգությունը դադարեցվում է հունիսի 5-ին, ժամը 16-ին:

Թուրքերը, օգտվելով անգլիացի զինվորների օգնությունից, վերականգնում են մարտաշարքերն ու ավելի սաստկացնում հայկական քաղաքամասի վրա տեղացող կրակն ու ռմբակոծությունը, իսկ հայկական ուժերը հայտնվում են ծանրագույն իրավիճակում:

Արբամ Կիսիբեկյանի մեկնաբանմամբ՝ հայտնվելով ծանրագույն կացությունում՝ Շուշիի հայերը քաղաքի ռմբակոծությունը դադարեցնելու խնդրանքով ճարահատյալ դիմում են անգլիացիներին, որոնք, ի զարմանս դիմողների, պատասխանում են. «Ադրբեջանի կառավարութիւնը պահանջում է, որ Դաշնակցության ականավոր գործիչներ Եղիշե Իշխանյանը, Հարություն Թումյանը և Աստվածատուր Ավետիսյանը հեռանան Ղարաբաղից, որից հետո կդադարի քաղաքի ռմբա-

¹ Տե՛ս Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Նույն տեղում, էջ 223:

³ ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ. 1, էջ 11:

կոծումը, իսկ մենք նրանց ապահով Թիֆլիս կհասցնենք: Ուրիշ ելք չկար. նրանք ներկայացան ու անգլիական փակ ավտոյով անգլիացիների հսկողությամբ քաղաքից դուրս տարան այդ երեք անձնավորությանը: Մի ժամից հետո ումբակոծությունը դադարեց¹:

Ռմբակոծությունը, ճիշտ է, դադարում է Շուշիում, բայց գավառի շրջաններում դեպքերը զարգանում են միանգամայն հակառակ ուղղվածությամբ:

Քանի որ Արցախին զինական ու ֆինանսական օգնություն ցույց տալու գործում Հայաստանի հանրապետության հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին, ուստի Հայաստանի կառավարությունը ի սկզբանե քայլեր է ձեռնարկում զուտ դիվանագիտական ճանապարհով աջակցել Արցախին, և այդ նկատառումով ՀՀ վարչապետներ Հովհ. Քաջազունին ու Ալ. Խատիսյանը, ինչպես նաև արտաքին գործերի նախարարները բազմիցս դիմել են հաղթող Անտանտի տերություններին՝ հայցելով նրանց միջամտությունն ու օգնությունը:

Հայաստանի հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի միջոցով Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրած դիմումում ներկայացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների գործադրած բռնարարքների հետևանքով Արցախում տիրող աղետալի կացությունը, նշում է. «Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով գործելու լրիվ իրավունքի ազատությունից, իր բոլոր ջանքերը թափեց, որպեսզի զինվորական ձևով գրավի այն բոլոր շրջանները, որտեղ հայերը բնակչության հսկայական մեծամասնություն են կազմում:

Անցյալ հունվար ամսից ի վեր ադրբեջանական բանակը կրկնակի հարձակում գործեց Հայկական Ղարաբաղի դեմ, որի ժողովուրդը միաձայն որոշել էր իր ընդհանուր ժողովում միանալ մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին:

Որպեսզի հայ լեռնականների դիմադրությունը ընկճի՝ ադրբեջանական կառավարությունը, որ իր զորքերով արդեն գրավել էր ռազմագիտական գլխավոր կետերը, իսկական դարան կազմակերպեց:

1919 թ. հունիս ամսի առաջին շաբաթում չորս գյուղեր սոսկալի կորուստներ կրեցին: Հայ կանաչք ու աղջիկներ բռնաբարվեցին: Անգեն ժողովուրդը սրի անցկացվեց: Այդ անկարգությունների ընթացքում 580 մարդ սպանվեց...»²:

Այդ օրերին Արցախում կատարված դեպքերի մասին ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակվում Գանձասար գյուղի բնակիչ Աթանես Ղահրամանյանի վկայությունում: Աթանես Ղահրամանյանը Խաչենից անցել է կոիվների շրջան ու այնտեղ ականատես է եղել ադրբեջանական կանոնավոր զորքերի ու նրանց համագործակցող քրդական հրոսակախմբերի կողմից հայկական գյուղերում իրականացված անմարդկային գործողություններին: Նա հունիսի 17-ին հասնում է Թիֆլիս ու իր տեսածն է պատմում Վրաստանում Հայաստանի հանրապետության ներկայացուցչության տեղեկատու բյուրոյին³:

Ըստ Ա. Ղահրամանյանի վկայության՝ հունիսի 4-ին, երբ ադրբեջանական

¹ Աբրամ Կիսիբեկյան, նշվ. աշխ., էջ 357:

² Նախիջևան Շարուր 1918 1921 թթ., էջ 190:

³ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 8/8, գ.19, էջ 1:

զինուժը ռազմական գործողություններ է սկսում Շուշի քաղաքում, քրդական հեծ-
յալ հրոսակախմբերը Սուլթան բեկ Սուլթանովի գլխավորությամբ կազմ ու պատ-
րաստ սպասում են Խանքենդի մերձակայքում, որպեսզի անհրաժեշտության դեպ-
քում օգնության շտապեին քաղաքում գործող Խոսրով բեկ Սուլթանովի առաջ-
նորդած զորախմբին, եթե հայերը դուրս քշեին նրան Շուշիից: Անգամ չսպասելով
Շուշիում Խոսրով բեկ Սուլթանովի առաքելության ավարտին՝ Սուլթան բեկի գլխա-
վորած քրդական հրոսակախմբերն անսպասելիորեն հարձակվում են Ղայբալու
գյուղի վրա ու սրի քաշում հայ բնակչությանը: Կոտորածից հրաշքով փրկվում են
ընդամենը 18 կին ու երեխա: Ղայբալու գյուղի կոտորածի լուրն առնելուն պես
Կրկժան, Փահլուլ, Ջամիլու, Ղիշբաղ և Խանաբաղ գյուղերի բնակիչները, մատն-
վելով ահ ու սարսափի, գաղթում են Ասկերանի շրջանի Խնածախ և Բալուջա
գյուղերը¹:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 5-ին, քրդական հրոսակախմբերը թուրքական զորա-
մասի գործուն աջակցությամբ հարձակվում են Խնածախ գյուղի վրա: Արժանին
պիտի մատուցել Խնածախի մարտիկներին. դույզն-ինչ տեղիք չտալով իրենց գյու-
ղի վրա գրոհող թշնամու գերակշռող ուժերի ճնշմանը՝ անկոտորում պաշտպանու-
թյամբ դիմագրավում են հակառակորդի հարձակումներին: Անհաջողությունից
հետո նույն ուժերը, ստանալով համալրում, հունիսի 6-ին և 7-ին շարունակում են
գրոհները, բայց հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, դիմելով հակահարձակման,
հետ են մղում թշնամու ձեռնարկած բոլոր գրոհները:

Հունիսի 7-ին մարտադաշտում հայտնվում է անգլիական մի վաշտ, որի պետը
պահանջում է, որ իրեն ներկայանա հայկական զինուժի հրամանատարը: Ի պա-
տասխան անգլիական վաշտի հրամանատարի՝ հայերը հայտնում են, որ իրենք
զինվորներ չեն, այլ հասարակ գյուղացիներ ու չունեն հրամանատար:

Ավելի քան տարօրինակ է ու զայրացուցիչ անգլիական վաշտապետի պահ-
վածքն ու հետևյալ հայտարարությունը. «...գիւղացիները պէտք է հպատակուեն
Ադրբեջանին, ու այդ դէպքում նրանց ֆիզիկական գոյութիւնը ապահովուած է.
Իսկ եթէ նրանք երկու օրուայ ընթացքում չհամաձայնուեն ենթարկուելու, ապա
անգլիացիք վերցնում են իրենցից պատասխանատութիւնը, եթէ կոտորածներ
լինեն»:

Հայկական կողմը անգլիացի վաշտապետին պատասխանելու համար մատ-
նանշում է թուրքերի ու քրդերի կողմից իրականացված Ղայբալու գյուղի կոտոր-
ածը, սակայն անգլիացիք պատասխանում են, որ դա Ադրբեջանի ներքին գործն
է եւ իրենք այդպիսի գործերին չեն խառնում»²:

Ձուգահեռաբար Ադրբեջանի իշխանությունները բազմիցս ռազմական գործո-
ղություններ են ձեռնարկում՝ Չանգեզուրը բռնազավթելու նպատակով, բայց չա-
րաչար պարտվում են՝ հանդիպելով զանգեզուրյան մարտական ուժերի անկոտ-
որում դիմադրությանը:

Չանգեզուրում 1919 թ. նոյեմբերի 4-7-ը տեղի ունեցած քառօրյա հերոսամար-
տում կրած պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-մարտյան դեպքերից հե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

տո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում գեների ուժով մեկընդմիշտ լուծելու Արցախի խնդիրը, և այդ գործում Ադրբեջանի թիկունքում դարձյալ կանգնած էր Թուրքիան, որ թեպետ պարտվել էր 1-ին աշխարհամարտում, բայց շարունակում էր ինչ-ինչ միջոցներով սատար կանգնել իր կրտսեր եղբորը:

Համախալամական ու համաթուրանական շարժումը շարունակում էր գործել, որի արտահայտությունը կարելի է համարել Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին կնքված դաշինքը, որի հողվածներից կարելի է հիշատակել. «Իսլամի Խալիֆայության ներկայացուցիչ օսմանեան կառավարութեան եւ Ադրբեջանի միջեւ, որ ճգնում է ձեռք բերել իր անկախութիւնը, սկզբունքով համաձայնութիւն կայացաւ, որ որեւէ յարձակման կամ Ադրբեջանի բնական սահմաններու պահպանման տեսակէտով առաջանալիք որեւէ վտանգի դէպքում օսմանեան կառավարութիւնը կարիք եղած պարագային իր զինուորական աջակցութիւնը պիտի տայ, եւ երկու մահմետական երկրներն իրար փոխադարձաբար նեցուկ պիտի ըլլան...»:

Համաձայն Մուդրոսի համաձայնագրի, երբ Թուրքիան պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել գրավյալ շրջաններից ու նաև Արցախից, այդ տարածքներում թողեց հսկայական քանակությամբ գեներ ու զինամթերք, ինչպես նաև պատերազմի բովով անցած փորձառու սպաներ: Որևէ կասկած լինել չի կարող, որ դրանով Թուրքիան հետապնդում էր կանխամտածված, հեռահար նպատակներ:

Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ Ադրբեջանի հանդեպ Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունն ավելի քան իրական էր ու կշռադատված:

Զանգեզուրյան մարտական ուժերը 1920 թ. հունվար-մարտ ամիսներին լիովին մաքրել էին Զանգեզուրի տարածքը մահմեդական բնակչությունից և դեպքերի զարգացմամբ պիտի լուրջ ուշադրություն բևեռեին Արցախի վրա: Քանի որ արդեն բացվել էին Զանգեզուրի տարածքով դեպի Արցախ տանող ուղիները, ուստի ՀՀ կառավարությունը կարող էր որոշակի մարտական ուժեր ուղարկել արցախահայությանն օգնության ու վերջնականապես լուծել գավառը Մայր հայրենիքին միավորելու խնդիրը:

Այսուհանդերձ, այդ նույն ժամանակահատվածում, երբ զանգեզուրյան մարտական ուժերը Զանգեզուրի տարածքը մաքրում էին թուրք բնակչությունից, Արցախում տիրող իրավիճակը ավելի և ավելի էր լարվում ու շիկանում:

Արցախում տիրող կացությունը ավելի պայթյունավտանգ է դառնում, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը Անգլիայի ներկայացուցչության ղեկավար գեներալ Թոմսոնի համաձայնությամբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Զանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետ է նշանակում դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովին, որն առավելապես հայտնի էր իր բռնապետական հակումներով ու հայության նկատմամբ դրսևորած թշնամական վերաբերմունքով¹:

Հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի հանրապետությունում, ինչպես նաև Զանգեզուրում ու Արցախում տիրող իրավիճակը հրամայաբար թելադրում

¹ ՀՅԴ ԲԿԱ, թժ. 3/3 3.3, գ.3, թ. 2:

էր, որ այս հարցում ՀՀ կառավարության մարտավարությունը նույնպէս պիտի լինէր միանշանակ, առավելագույնս կշռադատված և համահունչ Հայաստանում, Ձանգեզուրում և Արցախում տիրող կացությանը:

ՀՀ կառավարության գործունեությունն ու որդեգրած մարտավարությունը բնութագրող փաստերը մատնանշում են, որ վիճելի հարցերը վճռելիս ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության համար առավել նախապատվելին եղել է խաղաղության ուղին, այսինքն՝ վիճելի հարցերը լուծել ոչ թե զենքի միջոցով ու արյունահեղությամբ, այլ քաղաքական դաշտում՝ խաղաղ ճանապարհով: ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի ներկայացրած տեղեկություններից պարզվում է, որ նա այդ օրերին խաղաղություն հաստատելու, ինչպէս նաև Արցախի հարցով դիմել է ոչ միայն Ադրբեյջանի կառավարության նախագահ Ուսուբեկովին, այլև Փարիզում գտնվող Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը, որպէսզի նրա միջոցով Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացնէր Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի իրական պատկերն ու շուտափոյթ վճիռ կայացվէր Արցախի վերաբերյալ¹:

Իզուր էին Արցախի հարցը քաղաքական դաշտում խաղաղ ճանապարհով վճռելու ՀՀ կառավարության վարչապետի ձեռնարկած քայլերը: Դեպքերը Արցախում զարգանում էին միանգամայն այլ սցենարով ու բոլորովին այլ ուղղվածությամբ:

Հայոց Ազգային խորհուրդը, ապա նաև ՀՀ կառավարությունը, ի դեմս Շուշիի գնդի և ֆինանսական միջոցների, աջակցել էին Արցախին, բայց այդ օգնությունը, պիտի ասել, այնքան էլ ծանրակշիռ ու բավարար չէր, որպէսզի ապահովէր արցախահայության ապստամբության հաղթանակը:

Քանի որ ՀՀ կառավարությունը դեռևս ի զորու չէր բավարար քանակությամբ ռազմական ուժեր, զենք ու զինաթերք առաքել Արցախ, ուստի ՀՅԴ բյուրոյի համաձայնությամբ այնտեղ է գործուղում Արսեն Միքայելյանին ու գնդապետ Ջ. Մեսյանին, որոնց հետագայում միանում է ՀՀ բանակի մայոր Սերյոժա Դալի Ղազարը, որոնք պիտի կազմակերպէին ու առաջնորդէին արցախահայության զինված պայքարը:

Արցախ գործուղված Արսեն Միքայելյանն ու գնդապետ Մեսյանը 1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին հասնում են Գյուլիստան, որտեղից պիտի անցնէին Արցախ:

Արցախի Ազգային խորհրդի ռազմական մասի վարիչ Խաչատուր Մելքումյանի վկայությամբ՝ չանցած երկու օր Սուլթանովը տեղեկանում է Արցախում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների գտնվելու մասին և նահանգապետին կից խորհրդին հայտնում, որ ինչ-որ կասկածելի մարդիկ են անցել Զիվանշիրի շրջան (Գյուլիստան, Զրաբերդ):

Հայկական խորհուրդը կտրականապէս ժխտում է, որ նման բան չկա, և միաժամանակ հայտնում է ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեին, որ եթէ իրոք որևէ լուրջ գործ է կատարվում, ապա ցանկալի ու նպատակահարմար կլինի, որ այն կատարվի գաղտնի²:

¹ Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Համազգային, 1968, էջ 197:

² ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 9 10:

«Հ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը գնդապետ Մեսյանի ընկերակցությամբ Արցախ էր գործուղվել ու հանձնարարություն ստացել, որպեսզի Արցախի Ազգային խորհրդի ու Արցախի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի համագործակցությամբ, առանց ցուցադրական ելույթների, հնարավորինս անաղմուկ, լռելյայն և պատշաճ մակարդակով նախապատրաստեին ու առաջնորդեին արցախահայության ազատագրական պայքարը:

Հարց է առաջանում՝ Արցախին անձանոթ գործիչներն ինչպէս, ինչ հիմունքներով պիտի առաջնորդվեին, որպեսզի կարողանային կազմակերպել ու առաջնորդել արցախահայության ազատագրական պայքարը, որը, անտարակույս, լինելու էր դժվարագույնն ու լեցուն բազմաթիվ չնախատեսված երևույթներով ու անակնկալներով:

Այդ հանգամանքը, բնականաբար, չէր կարող չմտահոգել Արցախի պատասխանատու գործիչներին, որոնք ստեղծված կացության թելադրանքով 1920 թ. հունվարի 1-ին գումարում են ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի արտակարգ նիստ, որտեղ լսում ու քննարկում են Զանգեզուրից եկած ներկայացուցիչների և Ներսես Նասիբյանի զեկուցումներն ու կայացնում հետևյալ որոշումը. «Կ. Կոմիտէն, անցիալում և այժմ էլ կանգնած լինելով այն տեսակետի վրայ, որ հայկական Ղարաբաղը ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պիտի ազատագրել և միացնել Հայաստանին, բայց նկատի ունենալով, որ Հայաստանից եկած ներկայացուցիչները պայմաններին ծանոթ չեն, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցութեան չեն կարող որևէ գործ սկսել և յաջողութեամբ առաջ տանել, այդ իսկ պատճառով առաջարկում է Հայաստանից եկած ներկայացուցիչներին առանց Կ.Կ.-ի համաձայնության Ղարաբաղում ոչ մի գործ չը սկսել»¹:

Այդ, ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի որոշումը շատ ճիշտ էր ու կշռադատված և համահունչ Արցախում տիրող կացությանը: Գործի շահերը պահանջում էին, որ բոլոր նրանք, ովքեր կոչված էին կազմակերպելու և առաջնորդելու արցախահայության ազատագրական պայքարը, գործեին առավելագույնս փոխհամաձայնեցված ու խորապես կշռադատված և հաշվարկված մարտավարությամբ:

Ինչպիսի՞ հանձնարարությամբ էին Արցախ գործուղվել Ա. Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանը, և հրն էր տվյալ ժամանակահատվածում Արցախի հարցում «Հ կառավարության ծրագրած մարտավարությունը:

Հովակ Ստեփանյանի տեղեկացմամբ՝ Ա. Միքայելյանն իր հետ կայացած զրույցներից մեկի ժամանակ հետևյալ տեսակետն է պնդում. «քանի որ Հայաստանը խուսափում է արտաքին պատերազմից, ապա միայն Արցախին ապստամբեցնելն է հնարավորություն ընձեռելու Զանգեզուրից արշավելու Արցախ՝ արցախահայությանն օգնելու պատրվակով»²:

Եթե, իրոք, Ա. Միքայելյանը համանման տեսակետ է հայտնում, ապա կարելի է եզրակացնել, որ նա Արցախ էր եկել հենց այդ նպատակով, այսինքն՝ ապստամբություն առաջ բերելու հանձնարարությամբ:

¹ Նույն տեղում, էջ 11:

² Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 5:

Ա. Միքայելյանն ու Չ. Մեսյանը ՀՅԴ բյուրոյից խիստ հրահանգ էին ստացել գաղտնի պահել, սկզբնական շրջանում չբացահայտել իրենց ստացած հանձնարարությունը և միայն անհրաժեշտ պահին այդ մասին տեղեկացնել Արցախի գործընկերներին:

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ արցախահայության ազատագրական պայքարը կազմակերպելու ու առաջնորդելու գործում ի սկզբանե այնքան էլ հարթ չեն ընթացել ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի և Արցախի պատասխանատու գործիչների փոխհամագործակցությունն ու միմյանց նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը: Իսկ այդ անցանկալի ու տհաճ երևույթը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չգործել Արցախում ծավալվող դեպքերի վրա:

Նրանց փոխհարաբերություններում առկա անհամաձայնությունը դրսևորվում է Վարանդայի Տոնավարզ գյուղում կայացած հանդիպման ժամանակ: Այդ հանդիպման ժամանակ, ինչպես որ սպասվում էր, ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներն ու Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները հիմնականում քննարկում են Արցախի ազատագրական պայքարը հուսալիորեն կազմակերպելուն առնչվող հարցերը և հանգում ընդհանուր հայտարարի՝ գտնելով, որ անհրաժեշտ է միասնական ուժերով առաջ տանել ինքնապաշտպանական գործն ու ընտրել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին:

Իսկ ինչ սկզբունքով, ինչպես կատարել կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների ընտրությունը:

ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի առաջարկությամբ՝ Արցախի Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի կազմում պիտի ընդգրկվեին Հայաստանից եկած երկու ներկայացուցիչները ու մեկական ներկայացուցիչ ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի և Ինքնապաշտպանական մարմնի կազմից: Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի պարտականությունն էր համադրել ու ղեկավարել գավառի տարբեր շրջաններում գործող զինվորական և ինքնապաշտպանական մարմինների գործունեությունն ու անհրաժեշտ տեղեկությունները ժամանակին հաղորդել Ազգային խորհրդին:

Արսեն Միքայելյանը չի համաձայնվում ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի առաջարկած տարբերակով կազմել Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմին, բայց ասում է, որ առանց տեղական ընկերների մասնակցության և համաձայնության ոչինչ չի ձեռնարկելու¹:

Իսաչատուր Մելքումյանի խոստովանությամբ՝ ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը այնքան էլ հաշվի չէր առնում ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի կարծիքը, քանի որ ինքն ավելի մեծ լիազորություններով էր գործուղվել Արցախ²:

Պարզվում է, որ Ա. Միքայելյանի համանման կեցվածքն ունի որոշակի հիմք, և այն բոլորովին պատահական չէր: Նա Խ. Մելքումյանին ցույց է տալիս ՀՅԴ

¹ Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 12-13:

² Նույն տեղում, էջ 9:

բյուրոյից տրված մի փոքրիկ թղթի վրայ գրված լիազորագիր, որի բովանդակությունը հետևյալն է. «Միքայելեանը հանդիսանում է Ղարաբաղում Բիւրօն: Բոլոր կուսակցական մարմինները ենթարկվում են նրան»¹:

ՀՅԴ բյուրոյի կողմից տրված լիազորագիրը ստորագրել է Ռուբեն Տեր-Մինայանը, որն այդ ժամանակ, կարելի է ասել, ամենաազդեցիկ դեմքն էր ՀՅԴ բյուրոյում:

Թեպետ Տոնավարդ գյուղում կայացած հանդիպման ընթացքում Ա. Միքայելյանի ժխտողական վերաբերմունքն առաջացնում է ընկերների դժգոհությունը, բայց փետրվարի 3-ին և 4-ին տեղի ունեցած ժողովների ժամանակ ընտրվում են հատուկ հանձնախմբեր, որոնք պիտի կազմեին Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը:

Եթե ընդհանրացնենք ու գնահատենք 1920 թ. հունվարի 3-4-ին Վարանդայի շրջանի Տոնավարդ գյուղում տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքում ՀՀ կառավարության, ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների և ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամների համատեղ աշխատանքի ձեռք բերած արդյունքը, ապա պիտի նշել, որ մշակվեցին համաձայնության, գործունեության ընդհանուր սկզբունքները, կատարվեց աշխատանքի բաժանում, որոշվեցին ինքնապաշտպանական և զինվորական մարմինների լիազորներն ու ներկայացուցիչները՝ իրենց համապատասխան աշխատավարձով, ընդունվեց Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների կանոնագիրը:

Խորհրդակցության մասնակիցները ընտրում են Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի հինգ անդամներին, որոնցից երկուսը Արսեն Միքայելյանն ու գնդապետ Զ. Մեսյանն են²:

Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմինը, համաձայն ՀՀ կառավարության և Ազգային խորհրդի հրահանգի, պիտի նախապատրաստական աշխատանքները տաներ հնարավորինս անաղմուկ ու լռելյայն և ձգտեր խուսափել անցանկալի զինված բախումներից ու միջադեպերից: Շատ կարևոր էր, որ այդ ընթացքում Արցախում պահպանվեր խաղաղ կարգավիճակ: Բայց այն օրերին, երբ Տոնավարդ գյուղում արդեն դեռ նոր-նոր էր ավարտվել խորհրդակցությունը, մասնակիցները նամակ են ստանում, որի հեղինակը հայտնում է, որ հունվարի 4-ին Դիզակի Տումի գյուղի խմբապետ Թևանն իր մի քանի զինակիցներով հարձակվել է նույն շրջանի թուրքական Ալիանլու գյուղի վրա՝ թալանի նպատակով, բայց հայտարարում է, որ այդ ամենը կատարում է Դրոյի հրամանով: Թևանը միաժամանակ հայտարարում է, որ շուտով հարձակվելու են հայկական զորքերը, և Արցախը կազատագրվի ու կմիացվի Հայաստանին:

Թուրքական գյուղի վրա Թևանի զինախմբի հարձակումը կարող էր տեղիք տալ լուրջ հետևանքների: Թուրքերը կարող էին դիմել պատասխան գործողությունների, և այդ պարագայում չէր բացառվում, որ անխուսափելի (՝.- Խմբ.) դառնային ազգամիջյան զինված բախումները, ինչը բնավ ձեռնտու չէր Արցախին, որը դեռևս պատրաստ չէր զինված առճակատման ու ընդհարումների:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114:

«Նորընտիր Ինքն. Կեդր. Մարմինը, խորհրդակցութեան միա անդամներու հետ,- գրում է Ա. Միքայելյանը,- նկատի առաւ այդ նամակը եւ որոշեց, որ բոլորս ալ խումբ-խումբ ճամբայ ելնենք դէպի Տումի գիւղը, տեղույն վրայ քննենք Թեա- նի արկածախնդրութեան մանրամասնութիւնները եւ կտրուկ միջոցներու դիմելով՝ ջանանք առաջին իսկ մեր քայլով վերջ տալ նման վտանգաւոր արկածախնդրու- թիւնը»¹:

Կենտրոնական Ինքնապաշտպանական մարմնի մի քանի անդամներ մեկնում են Տումի և շնորհիվ գնդապետ Զաքար Մեսյանի ջանքերի՝ հարթվում է միջադե- պը, ապա խիստ դիտողություն է արվում Թեանին, ու թուրքերից նրա բռնագրա- ված ապրանքները վերադարձնում են տերերին²:

Արցախի ինքնապաշտպանական մարմինները, որքան էլ աշխատեին գործել ծածուկ ու լռելյայն, Խոսրով բեկ Սուլթանովը, այնուամենայնիվ, շնորհիվ իր բազ- մաթիվ լրտեսների ու մատնիչների զեկուցումների, տեղեկանում էր գավառում գտնվող ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների ու նրանց ծավալած գործու- նեության մասին:

Այդ փաստը պարզորոշ երևաց հունվարի վերջերին, երբ Դալի Ղազարը Գան- ձակի վրայով անցնում է Խաչենի շրջան և Բալուջա գյուղում անսպասելիորեն հանդիպում է Սուլթանովի առաջին հայ օգնական Բագրատ Մելիք-Շահնազար- յանին, շրջանային կոմիսարներ Բագրատ Միքայելյանին և Աղապարոն Դանիել- բեկյանին և մոտ 20 ձիավոր միլիցիոնների: Դալի Ղազարն առանց որևէ հրա- հանգի և տեղեկություն ունենալու Ղարաբաղում տիրող իրավիճակի մասին, զի- նաթափում է բոլորին և խստորեն հրահանգում, որ չհամարձակվեն մյուս անգամ մտնել հայկական գյուղերը, և հրամայում է նրանց վերադառնալ Շուշի³:

Բալուջա գյուղում տեղի ունեցած դեպքի պատճառով գազազած Սուլթանովը ժողովի է կանչում Շուշիի բոլոր հայ գործիչներին, միջկուսակցական խորհրդի անդամներին և սպառնալիքով պատվիրում, որ նրանք մեկնեն գավառ և պահան- ջեն Հայաստանից եկածներին անհապաղ թողնել Արցախի սահմաններն ու հե- ոանան:

Արցախում Հայաստանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստը խորը ան- հանգստություն է պատճառում Ադրբեջանի իշխանություններին և, իհարկե, Խ. Սուլթանովին, որոնք հարմար պատրվակ էին փնտրում ձեռնարկելու առավել վճռական գործողություններ՝ Արցախն առանց որևէ պայմանի վերջնականապես գրավելու և իր անբաժանելի մասը դարձնելու նպատակով: Արցախում Հայաս- տանի ներկայացուցիչների գտնվելու փաստն ու Դալի Ղազարի կողմից թուրք ոստիկաններին զինաթափելու դեպքն ավելի քան բավարար էին, որպեսզի Ադր- բեջանն ու Խ. Սուլթանովը Արցախի նկատմամբ ձեռնարկեին առավել վճռական ու ազդու գործողություններ:

Նախորդ փորձերից Ադրբեջանի իշխանություններն արդեն խորապես հա- մոզվել էին, որ Արցախը երբեք չի համաձայնվելու ճանաչել Ադրբեջանի իշխա-

¹ Նույն տեղում, էջ 114:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

նությունը ու առավել ևս համակերպվելու նրա կազմում ընդգրկվելու ու նրա անբաժանելի մասը կազմելու իրողությունը: Այդ պատճառով Ադրբեջանը պատրաստվում է անհրաժեշտության դեպքում դիմել զենքի և անթաքույց հայտարարում է, որ «Ադրբեջանի շահերի պաշտպանության տեսակետից անհարաժեշտ է համարում զորքեր մտցնել Հադրուբ, Մարգուշան և Քիրսի դիրքերը՝ ապագայ յարձակումներից Բասար Բիլարի և Ջանգեզուրի կողմից ապահովելու Ադրբեջանի սահմանները»¹:

Զուգահեռաբար Ադրբեջանի կառավարությունը հերթական անգամ վերջնագիր է ներկայացնում Արցախին և խստագույնս հրահանգում գումարել նոր համագումար: Ընդառաջելով Ադրբեջանի առաջարկությանը՝ Արցախի Ազգային խորհուրդը փետրվարի 28-ը նշանակում է համագումարի օր և պաշտոնական գրություններ է ուղարկում բոլոր շրջաններ: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում են Արցախում գործող կուսակցությունների, անգամ բուլղարիկների ու էսեռների ներկայացուցիչների մի մասը, ինչպես նաև Դիզակի, Վարանդայի, Խաչենի, Ջիվանշիրի և Գյուլիստանի հայ բնակչության կողմից ընտրված պատգամավորները²:

Արցախը պիտի գումարեր իր հերթական՝ 8-րդ համագումարը, իսկ ինչպիսին է ՀՀ կառավարության դիրքորոշումը: Այդ հարցում ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ուղղված բողոք-ուղերձում հայտնում է, որ Ղարաբաղը կազմում է Հայաստանի անբաժանելի մասը, և նրա բռնակցումը մեկ այլ պետության ամբողջովին հակասում է ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին³:

Ինչպես նախորդ համագումարների հրավիրման ժամանակ, այս անգամ ևս Խ. Սուլթանովը պահանջում է, որ 8-րդ համագումարը տեղի ունենա Շուշի քաղաքում: Շուշին, ինչպես արդեն հայտնի է, գտնվում էր նրա ազդեցության ոլորտում, և եթե անհրաժեշտ լիներ ճնշում գործադրել համագումարի պատգամավորների վրա և նրանց ստորագրել տալ իր պահանջը, այն է՝ անվերապահ ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը, ապա Սուլթանովը կարող էր օգտագործել քաղաքում տեղաբաշխված զորքի ուժը:

Իհարկե, Արցախի տարբեր շրջաններից ընտրված պատգամավորները քաջ գիտակցում էին համագումարը Շուշիում գումարելու Սուլթանովի նպատակը և ջանքեր էին գործադրում, որ այն տեղի ունենա ոչ թե Շուշիում, այլ նրա մերձակա Շոշ գյուղում:

Այս գործում, պետք է ընդգծել, որ զգալի է Արսեն Միքայելյանի դերակատարությունը:

Որպեսզի խոչընդոտի, թույլ չտա, որ համագումարը գումարվի և ընթանա նահանգապետ Խոսրով բեկ Սուլթանովի գրած սցենարով, Արսեն Միքայելյանը փետրվարի 28-ին մի ծածկագիր նամակ է ուղարկում Խաչիկ Մելքոնյանին, որտեղ գրում է. «Ադրբեջանը փետրուարի 28-ին համագումար է նշանակել Շուշի

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 29:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 50 (մաս 1), թ. 124:

քաղաքում մի շարք հայտարարություններ անելու: Նկատի ունենալով Ադրբեջանի և բոլշևիկների ազդեցութիւնը քաղաքում և միւս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ մի շարք ներկայացուցիչներ չեն կարող Շուշի գնալ, այդ պատճառով ամէն կերպ աշխատեք 28-ի համագումարը խանգարել և կայացնել Շոշ գիւղում»¹:

Անհրաժեշտ էր գավառի տարբեր շրջաններից, նույնիսկ Շուշիից ընտրված պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը կենտրոնացնել Շոշ գյուղում ու կատարված փաստի առաջ կանգնեցնել Խ. Սուլթանովին: Այդ նպատակով Ա. Միքայելյանը փետրվարի կեսերին նամակ է ուղարկում Շուշիում գտնվող Հովակ Ստեփանյանին և հայտնելով, որ դեպքերն արդէն հասունանում են՝ առաջարկում է, որ նա հեռանա Շուշիից ու անցնի գավառ:

Արցախում սպասում էին Դրոյին: Փետրվարի 15-ին Վարանդայի Հարավ գյուղում տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որի մասնակիցները Դրոյին ու ՀՀ կառավարությանն են ուղարկում Արցախում ռազմական գործողություններ ձեռնարկելու իրենց առաջադրած ծրագիրն ու նախագիծը:

Ճիշտ է՝ Արցախում սպասում էին Դրոյին, բայց այդ ժամանակ օրակարգում համագումարի հրավիրման խնդիրն էր, որը, Ա. Միքայելյանի գնահատմամբ, պիտի տեղի ունենար ոչ թե Սուլթանովի առաջարկած Շուշի քաղաքում, այլ Շոշ գյուղում:

Փետրվարի 28-ին Շոշ գյուղում են հավաքվում Վարանդայի, Խաչենի, Ջիվանշիրի և Գյուլիստանի ներկայացուցիչները՝ բացի բոլշևիկներից: Շոշ գյուղում կայացած համագումարին Դիզակի շրջանից մասնակցում է ընդամենը մեկ ներկայացուցիչ, մյուսները գնում են Շուշի ու միանում բոլշևիկներին:

Այսպիսով՝ Արցախի պատգամավորները բաժանվում են երկու խմբի, և 8-րդ համագումարը տեղի է ունենում Շուշի քաղաքում և Շոշ գյուղում: Սուլթանովի սպառնալիքով Շուշիում հավաքված պատգամավորները բազմիցս փորձում են Շոշ գյուղում հավաքված պատգամավորներին համոզել, որ տեղափոխվեն Շուշի, բայց նրանց ջանքերն անցնում են ապարդյուն:

Խ. Մելքումյանի բնութագրմամբ՝ «Շուշի են հաւաքւում հայ ժողովրդի տականքները և բոլշևիկեան հովերով տարուածները. թվով 45 հոգի, իսկ Շոշու գիւղումն են հաւաքւում 96-ից ատելի ներկայացուցիչներ, որոնք միշտ էլ պայքարել են Ադրբեջանի դէմ և մեծ յոյսեր էլ չեն ունեցել բոլշևիկներից»²:

Համագումարի աշխատանքներին մասնակցել են նաև ՀՀ կառավարության և գավառի գործիչները: Շուշի քաղաքում և Շոշ գյուղում նույն օրերի կայացած համագումարներն ընդունում են, կարելի որակել, հակոտնյա, իրարամերժ որոշումներ:

Շոշ գյուղում տեղի ունեցած համագումարի պատգամավորները, նկատի ունենալով Ադրբեջանի կողմից հայկական բնակավայրերում իրականացված կոտորածները, ավարառության բազմաթիվ դեպքերը, ինչպես նաև օգոստոսյան համաձայնագրի մի շարք կետերի խախտումները, կայացնում են հետևյալ որոշումը. «...ի նկատի ունենալով, որ Ադրբեջանի կառավարութիւնը բազմիցս խախ-

¹ Տէն ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, Նույն տեղում, գ. 4, էջ 19-20:

² Նույն տեղում, էջ 22:

տել է 7-րդ համագումարի համաձայնագրի գլխաւոր կետերը՝ զօրք տեղափոխելով, կոտորածներ կազմակերպելով և կատարեալ անիշխանութեան ենթարկելով գաւառը, բողոքում է այդ բոլորի դէմ և պահանջում է Ադրբեջանի կառավարութիւնից սրբութեամբ կատարել համաձայնագրի կէտերը, և 8-րդ համագումարը կանգնած է 7-րդ համագումարի որոշումների վրայ¹:

Շուշի քաղաքում հավաքվածները ներկայացնում են հետևյալ որոշումը. «Քանի որ Ղարաբաղի լեռնային մասը տնտեսապէս կապած է Եւլախ-Շուշի խճուղիով Ադրբեջանի հետ, ուստի համագումարը որոշում է, որ նա պէտք է լինի Ադրբեջանի անբաժանելի մասը, և միջոցներ պէտք է ձեռք առնել Հայաստանից եկած գործակալներին հեռացնելու Ղարաբաղից»²:

Երկու մասի բաժանված համագումարի տարբեր ուղղվածություն ունեցող որոշումները ներկայացնում են Սուլթանովի դատին:

Իս. Սուլթանովին, իհարկե, չէր կարող բավարարել այն, ինչ տեղի ունեցավ: Նա ձգտում էր համագումարից կորզել Ադրբեջանի իշխանությունը ճանաչելու և նրա անբաժանելի մասը կազմելու որոշումը: Շուշիում կայացած համագումարը թեպետ ընդունեց համանման որոշում, բայց նրա գնահատմամբ առավել կարևորը Շոշ գյուղի համագումարն էր, որի աշխատանքներին մասնակցում էին ավելի մեծ թվով պատգամավորներ, որոնք մերժեցին ընդունել Շուշիում հավաքվելու իր պահանջն ու չընդունեցին այնպիսի որոշում, ինչպիսին էր՝ Շուշիում հավաքված պատգամավորների ընդունածը: Նրա համար, թերևս, առավել մտահոգիչը Շոշ գյուղում կայացած համագումարում Հայաստանի ներկայացուցիչների ներկայության փաստն է:

Ադրբեջանի և Սուլթանովի համար այլևս այլընտրանք գոյություն ունենալ չէր կարող, նրանք պիտի շարունակեին նախապատրաստվել, բայց այս անգամ՝ առավել լրջությամբ:

Համագումարի աշխատանքները լուսաբանող սկզբնաղբյուրների տեղեկացմամբ՝ համագումարի ավարտից հետո Արցախում այլևս չէր նկատվում Ադրբեջանի իշխանության և ոչ մի նշույլ: Արցախի վարչությունը փաստորեն ենթարկվում է Ա. Միքայելյանին: Եթե Ադրբեջանի իշխանությունները որևէ գործի հարցով դիմում էին իրենց ենթակա հայ պաշտոնյաներին, ապա նրանք պարտադիր ներկայանում էին Ա. Միքայելյանին և գործում նրա հրահանգներով: Շրջաններում կատարվող դեպքերի ու վեճերի մասին ինքնապաշտպանական մարմինները հայտնում էին Կենտրոնական մարմնին ու Ա. Միքայելյանին և փաստորեն չէին ենթարկվում Ադրբեջանին³:

Արցախի համար կարևորագույնն առանց որևէ արկածախնդրության և ցուցադրական երևույթների, համակողմանիորեն հաշվարկված ու կշռադատված մարտավարությամբ կազմակերպվելու ու գործելու խնդիրն էր:

Այսուհանդերձ, 8-րդ համագումարի ավարտից հետո անգամ, ինքնապաշտպանության գործին մասնակից տեղական գործիչները, նույնիսկ ՀՅԴ Ապարաժի

¹ Նույն տեղում, էջ 23:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 1469, գ. 1, 2, 3, 4:

կենտր. կոմիտեի անդամները դեռևս հստակ չգիտեին իրենց գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը, իրենք ինչի էին պատրաստվում՝ ինքնապաշտպանության, թե՛ ապստամբության:

Թեպետ Ա. Միքայելյանը Արցախի գործընկերներին չէր հայտնում ՀՀ կառավարության ու ՀՅԴ բյուրոյի կողմից իրեն տրված հանձնարարության բուն նպատակը, սակայն գավառում ծավալված նրա բացարձակ գործունեությունը, այն է՝ Զանգեզուրից զենք ու զինամթերքի տեղափոխությունը, զանազան շրջաններում պարենավորման և դեղորայքի պատրաստություններ տեսնելն արդեն խոսուն փաստեր էին¹:

Այս հարցում փոքր ինչ անհասկանալի է տեղացի գործիչների արտահայտած դժգոհությունը Ա. Միքայելյանից, որը ինչ-ինչ պատճառաբանությամբ բացեիքաց նրանց չէր հայտնում իր գործունեության բուն նպատակն ու ուղղվածությունը: Եթե անգամ հպանցիկ ուշադրությամբ դիտենք Տոնավարզ գյուղում փետրվարին տեղի ունեցած ժողովի կողմից ընտրված հատուկ հանձնախմբերի կազմած Ինքնապաշտպանական ու Զինվորական մարմինների ներքին կանոնագիրը, ապա միանգամայն պարզ ու հասկանալի է դառնում, որ Ա. Միքայելյանն ու Զ. Մեայանը ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի հանձնարարությամբ Արցախ էին եկել՝ առաջ բերելու արցախահայության ապստամբությունը:

Գավառի տարբեր շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, կարծես ըմբռնելով Արսեն Միքայելյանի գործունեության իրական նպատակը, գալիս են նրա մոտ ու հայտնում, որ այդպիսի գործունեությունը Արցախին անխուսափելիորեն կտանի դեպի կործանում: Նրանց պնդմամբ՝ եթե Զանգեզուրում գտնվող Հայաստանի զորամասը երեք օրվա ընթացքում Արցախ չմտնի, ապա Արցախը միմիայն իր սեփական ուժերով ու այդպիսի պատրաստությամբ ոչ միայն անզոր կլինի հարձակում ձեռնարկելու, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել²:

Հարկ է ընդգծել, որ նրանց նշած Զանգեզուրում գտնվող հայկական զորամասը վերաբերում է Դրոյի գլխավորած ընդամենը 600 մարտիկներից բաղկացած զորամասին, որի հրամանատարն այդ օրերին գտնվում էր մարտադաշտում և կռիվներ էր մղում իր հայրենի Սուրմալու գավառը ներխուժած քուրդ հրոսակախմբերի դեմ:

Բացի Դրոյի գլխավորած զորամասից՝ Զանգեզուրում այդ ժամանակ Հայաստանի մեկ այլ զորամաս գոյություն չուներ:

Մի հարցում նրանց հարցադրումը տեղին է ու հիմնավորված:

Ռեզիստանտների քանակը Արցախում խիստ սահմանափակ էր: Պարզվում է, որ Արսեն Միքայելյանը երկուս ու կես ամիսների ընթացքում կարողացել էր Զանգեզուրից Արցախ տեղափոխել ընդամենը 60.000 փամփուշտ և երկու գնդացի³:

Հասկանալի է, որ տևական կանոնավոր կռիվների բռնկման պարագայում, ինչպես իրավացիորեն նշում են շրջանների ինքնապաշտպանական մարմինների անդամները, այդպիսի պատրաստվածությամբ Արցախը ոչ միայն անզոր կլինի

¹ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 28:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, էջ 28:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, էջ 16:

հարձակում ձեռնարկելու, այլև չի կարողանալու երկար ժամանակ պաշտպանվել:

Արցախում ծավալվող դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ գավառում իրավիճակը կտրուկ կերպով փոխվում է, երբ այնտեղ է հաստատվում Դալի Ղազարը, և Ա. Միքայելյանի հաստատած մենիշխանությունը փոխարինվում է երկիշխանությամբ: Համաձայն սահմանված կարգի՝ Արցախի ռազմական ուժերը պիտի գործեին Ջ. Մեսյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, սակայն Դալի Ղազարը կարողանում է իր ձեռքը վերցնել զինվորական գործը, և գավառում կազմակերպված զինվորական ուժերն առավելապես գործում են նրա որդեգրած մարտավարությամբ:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Արցախում տիրող իրավիճակն ու այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Ղազարը գործում են ոչ թե լռելյայն, առանց աղմուկի և ցուցադրական գործողությունների, այլև ճիշտ հակառակ մարտավարությամբ ու ուղղվածությամբ: Նրանց գործունեությունը կրում էր բացահայտ տեսանելի, ցուցադրական բնույթ, և այդ ամենը, անկասկած, չէր կարող վրիպել նրանց գործողություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունների ու ԽՍ. Սուլթանովի տեսադաշտից¹:

Հ. Թումյանի մեկնաբանմամբ՝ Արցախի ապստամբությունը թույլ կազմակերպելու ու չկշռադատված մարտավարությամբ գործելու հարցում իր մեղքի մեծ բաժինն ունի ՀՀ ռազմական մինիստր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը Հայաստանի կառավարության հանձնարարությամբ պիտի լրջորեն զբաղվեր Արցախի խնդրով: Միաժամանակ, համաձայն ՀՀ կառավարության կողմից նրան տրված հանձնարարականների, նախ և առաջ պիտի խորապես ուսումնասիրեին Արցախում տիրող իրավիճակը, ապա պահպանելով խիստ զգուշավորություն՝ հանգիստ ու լռելյայն կազմակերպեին արցախահայության ինքնապաշտպանությունը²: Իրականում տեղի է ունենում ճիշտ հակառակը: Նրա ընտրությամբ՝ Արցախ գործուղված գործիչները փոխանակ իրենց գործունեությունը ծավալեին՝ հիմք ունենալով ՀՀ կառավարության առաջադրած հանձնարարականները, գործում էին ճիշտ հակառակ ուղղվածությամբ՝ բացահայտ ու միահեծան և բոլորովին հաշվի չէին առնում անգամ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի և ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամների կարծիքը:

Ըստ Հ. Թումյանի՝ համաձայն ՀՀ կառավարության հանձնարարականի, Ռուբենը Արցախ պիտի ուղարկեր լուրջ, շրջահայաց, փորձված գործիչներ: Միաժամանակ նա պարտավոր էր Ադրբեջանի կողմից Արցախի վրա հարձակում ձեռնարկելու դեպքում Ջանգեզուրի միջոցով անհապաղ ռազմական օգնություն տալ Արցախին: Բայց չեն կատարվում ոչ մեկը և ոչ էլ մյուսը:

«Սակայն,- նշում է Հ. Թումյանը,- հետագայում միայն պարզվեց, որ Տեր-Մինասյանն ունեցել է գործողությունների իր կործանարար ծրագիրը, որը նա աշխատել էր թաքցնել ղեկավար մարմիններից»³:

¹ Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, 3, 4, 5:

² Տես Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:

³ Նույն տեղում:

Ո՞րն է, և ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված ՀՀ ռազմական նախարարի կործանարար ծրագիրը:

Հ. Թումյանի փաստարկմամբ՝ Ռուբենի անմիջական նպատակների մեջ էր մտնում Հայաստանին միացնել ոչ թե Արցախը, այլ Նախիջևանը, որն ըստ նրա ծրագրի՝ հայկական զորքերը պիտի գրավեին 1920 թ. գարնանը: Բայց ինչպես, չէ՞ որ Նախիջևանում ռազմական մեծ ուժեր էին կենտրոնացած Նուրի, Խալիլ, Քյազիմ և մյուս փաշաների ու բեկերի ձեռքում, իսկ Ադրբեջանը երբեք չէր կարող թույլ տալ, որ Նախիջևանի նման ռազմավարական կարևորագույն նշանակություն ունեցող շրջանն անցնի Հայաստանի հանրապետությանը: Որպեսզի հնարավորություն ընձեռվեր Հայաստանին միացնելու Նախիջևանը, անհրաժեշտ էր չեզոքացնել Ադրբեջանի անխուսափելի ռազմական միջամտությունը, այսինքն՝ պիտի Հայաստանն ապահովել Ադրբեջանի հարձակումից, բայց ինչպես, ի՞նչ միջոցներով:

«Հայաստանի ռազմական մինիստրը,- պնդում է Հ. Թումյանը,- մտածեց օգտագործել Ադրբեջանի եւ Հայկական Ղարաբաղի միջեւ ստեղծված լարված հարաբերությունները եւ «Ղարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով»:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան տարակուսելի է ու ոչ համոզիչ Հ. Թումյանի արտահայտած «Ղարաբաղի հայության զինված ուժերը նետել Ադրբեջանի դեմ առանց նախապես ապահովելու այդ ուժերը զինամթերքով եւ պարենով» դատողությունը: Միթե Ռուբենը չէր հասկանում, որ Արցախում ապստամբություն առաջ բերելու համար առավել օգտակար ու արդյունավետ կլինեին, եթե Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի հարձակումներին դիմակայել գենք ու զինամթերքի բավարար քանակությամբ զինված բանակը: Անտարակույս, եթե արցախյան մարտական ուժերին հաջողվեր կանգնեցնել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերի հարձակումը, ապա Ադրբեջանը հարկադրված կլինեին իր ուշադրությունն առավելապես կենտրոնացնել Արցախի վրա, և այդ դեպքում Նախիջևան արշավող հայկական զորքերին առավել մեծ հնարավորություն էր ընձեռվում ազատագրելու Նախիջևանն ու վերջնականապես լուծելու մաքրամաքուր հայկական նահանգը Հայաստանին միավորելու խնդիրը:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը միանշանակ մատնանշում է, որ հայ պետական և ռազմական գործիչներից Նախիջևանի, ինչպես նաև Արցախի խնդրում առավել մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Դրոն: Նա բազմիցս փորձել է իր առաջնորդած զորամասով արշավել Նախիջևան ու գենքի ուժով լուծել գավառը Հայաստանին միավորելու խնդիրը, սակայն միշտ էլ հանդիպել է ՀՀ կառավարության հարուցած արգելքներին, բայց ոչ երբեք Ռուբենի աջակցությանը: Փոքր-ինչ առաջ անցնելով՝ նշենք, որ 1920 թ. օգոստոսին, երբ Դրոն պատրաստվում էր գեներալ Շելկովնիկյանի զորամասի զինակցությամբ արշավել Նախիջևան, ստանում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբենի անսպասելի ու կտրուկ հետևյալ հրամանը. «Զինուորական նախարարը, նկատի ունենալով այն պարագան, որ Արցախից Գորիս անցած

¹ Նույն տեղում, էջ 274:

բոլորն ի կեանք մի գունդ Նախիջևան էր գնացել թուրքերին օգնութեան, որպէսզի Հայաստանը չգրաւի Նախիջևանը, գտնում էր, որ այդպէս շարժելը նշանակում էր պատերազմ յայտարարել Ռուսաստանին, ինչ որ անխոհեմութիւն է»¹:

Հ. Թումյանի համոզմամբ՝ Ռուբենը դիտավորյալ էր ընտրում Ա. Միքայելյանին, որպէսզի նրա միջոցով կարողանար իրականացնել Արցախի նկատմամբ իր լրջորեն չկշռադատված ծրագիրը: Այդ նշանակումը Ռուբենը թաքցրել է անգամ Երևանում գտնվող Արցախից արտաքսված գործիչներ՝ Եղիշե Իշխանյանից, Հարություն Թումյանից ու Աստվածատուր Ավետիսյանից, որոնք քաջատեղյակ էին Արցախում տիրող կացությանն ու կարող էին անհրաժեշտ ու օգտակար խորհուրդներ տալ:

Կարելի է նկատել. եթե Արցախի գործիչներից Դալի Ղազարի գործունեության ամենաընդգծված քննադատը Հովակ Ստեփանյանն է, ապա Արսեն Միքայելյանինը՝ Հարություն Թումյանը, որի գնահատմամբ՝ Ռուբենը Արցախ է ուղարկում մի մարդու, որը նոր էր վերադարձել Հյուսիսային Ամերիկայից և ոչ միայն բան չէր հասկանում զինվորական գործերից, այլև լուրջ անձ չէր: Նա թեթեւ էր բնավորությամբ, մեծամիտ էր եւ ինքնահավան: Հետեւապես որեւէ երաշխիք լինել չէր կարող, որ այդպիսի մեկը իր արկածախնդրական թեթևամիտ գործողություններով ծանր փորձությունների պատճառ չէր դառնա դժբախտ Ղարաբաղի համար²:

ՀՀ կառավարության և Արցախի կենտրոնական մարմնի հանձնարարությամբ Արցախի մարտական ուժերը պիտի գործեին գնդապետ Զ. Մեսյանի հրամանատարությամբ, և ցավ չէ, որ Ա. Միքայելյանը բան չէր հասկանում զինվորական գործերից, բայց ավելի քան պարսավելի են ու չկշռադատված նրանց գործունեության մարտավարությունը, արկածախնդրական թեթևամիտ ցուցադրական գործողությունները:

Ելակետ ունենալով Արցախում կատարված դեպքերը պատկերող հուշագրությունների և վավերագրերի վկայությունները՝ կարելի է ասել, որ Դալի Ղազարի ժամանմամբ Արցախում հաստատվում է մի նոր իրավիճակ, որտեղ գործող գլխավոր անձը դառնում է հենց Դալի Ղազարը: Իս. Մելքումյանի տեղեկացմամբ՝ Դալի Ղազարը իր ձեռքն է վերցնում զինվորական գործը և շրջելով շրջանները՝ օրը ցերեկով հրապարակավ զորահանդեսներ է կազմակերպում ու ոգևորված ճառեր արտասանում: Նրա ներկայությունը լուրջ ազդեցություն է գործում ու որոշակիորեն փոխում Ա. Միքայելյանի գործունեության ուղղվածությունը: Նա նույնպես, հետևելով իր գործընկերոջ օրինակին, գործում է բացահայտ և երբեմն ոչ միայն մասնակցում է Դալի Ղազարի կազմակերպած զորահանդեսներին, այլև ինքն է նախաձեռնում համանման զորահանդեսներ³:

Հ. Ստեփանյանը նշում է, որ ինքը՝ որպէս զինվորական, Ա. Միքայելյանի առաջարկությամբ ու ընկերակցությամբ մեկ անգամ մեկնել է՝ դիտելու Ղարաբուլաղի մերձակայքում նշանակված մեծ զորաշարժը, որին մասնակցում էին չորսհինգ վաշտ արցախցի զինվորներ: Իսկ այս նույն օրը Վարանդայի Ճարտար

¹ Իսմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Իմ յիշելի յուշերը, հ. 1, էջ 161:

² Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 274:

³ Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 24:

գյուղում զորահանդես է անցկացնում Դալի Ղազարը¹:

Եղիշե Իշխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Զանգեզուրում, անդրադառնալով Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի գնահատմանը, իր քննադատական վերաբերմունքն է արտահայտում ապստամբության կազմակերպիչների ոչ ծանրակշիռ, ցուցադրական գործողությունների նկատմամբ և որպես ապացույց իր քննադատական դիտողությունների՝ նշում է. «Ապստամբությունից առաջ մի անգամ Դալի Ղազարի առաջարկությամբ Արցախի ձիաուր մարտիկ ուժերի ընդհանուր ցուցադրում է կատարում. բոլոր շրջաններից ձիաուր մարտիկները կենտրոնանում են որոշեալ վայրում, հազարից ավելի հեծեալներ: Դալի Ղազարը չափազանց ոգևորում է ձիաուրներով ու բացականչում. այսքան ձիաուր ուժ միատեղ հաւաքած մեր կառուարությունը չունի. այս ձիաուրներով կարելի է ամբողջ Մուղանի դաշտը գրավել»²:

Ինչ խոսք, որ համանման ելույթները, Արցախի մի շարք վայրերում բազմիցս կրկնվող բացահայտ զինվորական մարզումները և այլ բնույթի ցուցադրական ձեռնարկումները չէին կարող չգրավել ադրբեջանական իշխանությունների ուշադրությունը:

«Արսեն Միքայելյանը,- շարունակում է Ե. Իշխանյանը,- Դալի Ղազարը և Մեսեանը թերագնահատել էին Ադրբեջանի զինուորական ուժը և ունեցած նիւթական կարողությունը: Եւ Արցախի հայութեան հասած դժբախտությունը ամբողջովին այդ թերագնահատման արդիւնքն է»³:

Արցախ գործուղված ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչները քաջատեղյակ էին, որ իր կազմավորման առաջին իսկ օրից Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի հանրապետության դեռեւս ոչ այնքան կայուն վիճակից և Թուրքիայի, ապա նաև Անդրկովկասում հաստատված դաշնակից տերությունների աջակցությունից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնությամբ զավթել Արցախը և դրանով իսկ մեկընդմիջտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայության ձգտումները:

Միաժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները, շրջափակման մեջ վերցնով Արցախը, ձգտում են սովամահության սպառնալիքով իրենց կամքը թելադրել արցախահայությանը: Կառավարության հրահանգով խստորեն արգելվում է արցախցիներին վաճառել հացահատիկ, գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ եւ այլն: Կառավարության որոշմամբ՝ կախաղան էր սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին խախտել հրահանգն ու որեւէ մթերք վաճառել հայերին:

Արցախի նկատմամբ կիրառած վերոհիշյալ գործողությունների հետեւանքով Միայն Բերդաձոր, Հարար և Փարաջանց գյուղերի 5000 գաղթականներից բոյկոտի օրերին մահացավ 1500 մարդ:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում սովը համաճարակի նման կոտորում էր հատկապես ծերերին ու երեխաներին: Այսպես՝ Ծամձոր գյուղում, որ ուներ ընդամենը 120 ընտանիք, երկու շաբաթվա ընթացքում

¹ Նույն տեղում, գ. 3, էջ 20-21:

² Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 614:

³ Նույն տեղում, էջ 615:

սովամահ եղան 90 մարդ¹:

Այսուհանդերձ, արցախցիները, չհանդուրժելով մուսավաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները, մշտապես Հայաստանի հանրապետությանը վերամիավորվելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու թուրքերի միջև:

1919 թ. նոյեմբերին Ջանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից և հաջորդ տարվա հունվար-փետրվարյան դեպքերից հետո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստություններ են տեսնում գեներալ ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը:

Արցախում ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, ահազանգելով Արցախին սպառնացող իրական վտանգի մասին, Դրոյին հետևյալն է գրում. «Ջանգեզուրի ռազմական գործողությունները սուկալի յուզմունք են առաջ բերում Ադրբեջանի թրքութեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքութիւնը զինում, կամաւորական խմբեր է կազմում և նախապատրաստական աշխատանքի է դիմում՝ յարձակուելու Ջանգեզուրի և Արցախի հարցը ընդմիջտ լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուռնուփի գործողությունների հետևանքով Արցախում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը՝ Արցախի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միշտ պատրաստ լինել՝ Ադրբեջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ և դրամ²:

Դեպքերը զարգանում և իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբեջանական զօրքերը Հաճի Սամլուի քրդական հեծելախմբերի համագործակցությամբ ներխուժեին Արցախ, ապա ինչով և ինչպես կարող էր Դրոն օգնել արցախցիներին:

Ավելին՝ նույն օրերին Դրոն իր հանձնարարությամբ Արցախ գործուղված իր ներկայացուցիչներից ստանում է հետևյալ ահազանգը. «Հայկական Ղարաբաղը զինուած է չափից դուրս թոյլ, իսկ ռազմամթերք կայ չնչին քանակութեամբ...»³:

Ի պատասխան արցախցիների դիմումի ու ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի ու իր հանձնարարությամբ Արցախում գտնվող գործիչների ահազանգի՝ Դրոն հայտնում է հետևյալը. «... Ինչքան հնարաւոր է, իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրօն Արցախի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը Արցախին օգնութիւն հասցնելու դէպքում, և առաջարկում է՝ Ադրբեջանի յարձակման դէպքում Արցախի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրօն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կայ, ուստի Գորիսից մեկնում է կարճ ժամանակով Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու է Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտներ և դրամ:

¹ Տես Սկյան Վ., նշվ. գիրքը, էջ 75:

² Տես ՀՀ ԲԿԱ., թծ. 8, գ. 10:

³ ՀՅԴ ԲԿԱ., թծ. 1469, գ. 1, էջ 24:

փուշտի և դրամի առաքումը Արցախի համար և վերջնականապես ստանալու կառավարության հասնութինը Արցախի գործողությունների սկսման վերաբերեալ և ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականության հետ»¹:

Եթե Չանգեզուրում, ապա նաև Արցախում ծավալվող գործողությունները պիտի կենսագործվեն ՀՀ կառավարության համաձայնությամբ ու որոշմամբ, ապա որևէ հարկ չպետք է լիներ, որ Դրոն վերոհիշյալ նպատակով մեկներ Քեշիշքենդ (Վայոց Ձոր), իսկ այնտեղից՝ Երևան: ՀՀ կառավարությունը պարտավոր էր ակնդետ հետևել Չանգեզուրում ծավալող գործողություններին ու պատրաստ լինել ժամանակին Արցախ մեկնող զորամասերին ապահովելու անհրաժեշտ զենք ու զինամթերքով: Այսինքն՝ այս դեպքում պիտի անխափան ու արդյունավետ գործեին թիկունքի, այն է՝ այս պարագայում Հայաստանի ու ռազմաճակատի, այն է՝ Չանգեզուրի ու Արցախի կապն ու հաղորդակցության ուղիները: Հավանաբար, ՀՀ կառավարությունը դեռևս ինչպես հարկն է չէր հաղթահարել նախորդ տարում Թուրքիայի և Ադրբեջանի բազմապիսի աջակցությամբ հանրապետության գրեթե ողջ տարածքում բռնկված մահմեդական բնակչության զանգվածային զինված ելույթների պատճառով հանրապետությանը հարուցած ծանրագույն հետևանքները:

Արցախցիների դիմումը և Դրոյի պատասխանն ու ձեռնարկած քայլերը մատնանշում են, որ Հայաստանի կառավարությունը, զլխավոր ուշադրությունը բևեռելով մահմեդական բնակչության զինված ելույթների խաղաղեցման, ապա նաև Չանգեզուրը թուրք բնակչությունից մաքրելու հույժ կարևոր խնդիրների կենսագործմանը, դեռևս ինչպես հարկն է չէր նախապատրաստել անհրաժեշտ միջոցներ՝ վերջնականապես լուծելու նաև Արցախի հարցը: Այդ պատճառով հայկական մարտական ուժերի մուտքը Չանգեզուրից Արցախ ձգձգվում է, թեպետ այնտեղ ծավալվող դեպքերն, ընդհակառակը, թելադրում էին գործել առավելագույնս արագ և կազմակերպված:

Չանգեզուրում և Արցախում ծավալվող հետագա դեպքերը միանշանակ մատնանշում են, որ Ադրբեջանը, երբեք չհրաժարվելով Չանգեզուրն ու Արցախը բռնագավթելու նկրտումներից, զանգեզուրյան հունվարյան դեպքերից հետո դույզն-ինչ մատնված չէր անգործության: Այդ մասին աներկբա հավաստում են ՀՀ արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրված՝ Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության զեկուցագրերը: Ներկայացրած զեկուցագրերում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը բազմիցս տեղեկացնում ու ահագանգում է Ադրբեջանի կառավարության ռազմական ձեռնարկումների իսկությունը, մասնավորապես Չանգեզուրի և Արցախի սահմանամերձ տարածքներում զորքերի կենտրոնացման փաստերը²:

1920 թ. հունվարի 22-ի թվագրյալ հաղորդագրությունում Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակից Առաքելյանը հաղորդում է. «Այսօր Սուլթանովը հատուկ առաջադրանքով մեկնել է Ղարաբաղ: Հուսալի աղբյուրների տեղեկացմամբ՝ պարզվում է, որ նա մեկնում է Վարանդա և Չանգելան՝ այնտեղ զորքեր կենտրոնացնելու նպատակով, իբր թե

¹ ՀՀ ԲԿԱ, թժ. 8, գ. 10:

² Sfin Nagornyyi Karabaxh v 1918-1923 gg., Erevan, 1992, c. 355-362:

կանխելու Չանգեզուրից սպառնացող վտանգը»¹:

Ադրբեջանի տեղագին նախապատրաստությունը, ինչ խոսք, չէր կարող գաղտնիք լինել ՀՀ կառավարության համար:

1920 թ. մարտի 6-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյանը Արցախի հայրենակցական միության անունից հեռագրում է Ամերիկյան գինվորական կոմիսարին, իսկ կրկնօրինակները՝ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ներկայացուցիչներին և տեղեկացնելով Ադրբեջանի իշխանությունների իրականացվող ռազմական պատրաստությունների մասին՝ խնդրում է շտապ միջոցների դիմել՝ կանխելու ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի մասնակցությամբ Արցախի վրա ձեռնարկվող հարձակումը²:

Ամերիկյան գինվորական կոմիսարին հայտնելով Արցախին սպառնացող վտանգը՝ Ալ. Խատիսյանը հույս է հայտնում, որ գերագույն կոմիսարը, ունենալով «...մեծ հեղինակություն, եվրոպական մշակույթ, չի հաշտվելու Ադրբեջանի հյուսած խարդավանքների հետ և կձեռնարկի հնարավոր բոլոր միջոցները՝ նպաստելու մայր հայրենիքին՝ Հայաստանին Արցախի քաղաքական վերամիավորմանը: Մեկ անգամ ևս հիշեցնում ենք Ձեզ, որ ադրբեջանցիները չեն համարվում Արցախի և Հայաստանի որևէ մասի բնիկներ: Օգտվելով Թուրքիայի քաղաքական և նենգ քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանը ձգտում է բռնազավթել մեր հայրենիքի այս կամ այն տարածքը: Այդ քաղաքականությունն ուղղված է մեր հայրենիքի միասնականության դեմ և առաջ է բերում պատերազմի մշտական իրավիճակ:

Խոնարհաբար խնդրում ենք՝ Ձեր միջամտությամբ վերջ տալու Թուրքիայի և Ադրբեջանի դավերին ու խարդավանքներին:

Նախագահ՝ Անանուն, քարտուղար՝ Հարությունյան»³:

Ընդամենը երկու օր անց՝ մարտի 8-ին, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ալ. Խատիսյանն ուղերձ է հղում Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին և նրա ուշադրությանը ներկայացնելով Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի կողմից Արցախին սպառնացող իրական վտանգը՝ ՀՀ կառավարության անունից «...կտրուկ բողոք է հայտնում ընդդեմ Խանքենդի և Ադդամի անմեղ խաղաղ հայ բնակիչների կոտորածի ու ադրբեջանական կառավարության ագրեսիվ գործունեության կապակցությամբ, որն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է մեծածավալ արյունահեղության»⁴:

ՀՀ կառավարության անունից Ադրբեջանին հայտնելով կտրուկ բողոքը՝ Ալ. Խատիսյանն ընդգծում է.

«...խնդրում եմ ձեռնարկել Ձեզանից կախված բոլոր հնարավոր միջոցները՝ կանխելու ադրբեջանական զորքերի ներխուժումը Արցախի խորքերը, որը սպառնում է անխուսափելի արյունահեղ ընդհարումներ»⁵: ՀՀ կառավարությունն Արցախի հարցով, ինչպես արդեն նշվել է, բազմիցս էր դիմել դաշնակից տերությունների միջամտությանն ու օգնությանը, բայց անգամ ամենաճակատագրական

¹ Նույն տեղում, ս. 362:

² Стен Нагорный Карабах в 1918-1922 гг., с. 382-383:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 117:

⁵ Նույն տեղում:

պահին, ինչպես հարկն է, չէր ստացել ակնկալվող աջակցությունը: Բացառություն չէր կարող կազմել նաև այդ դիմումի պատասխանը:

Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախի և Զանգեզուրի իրական կացությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ համաձայն Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած մարտավարության՝ զորքերը Արցախի ու Զանգեզուրի վրա հարձակումը պիտի ձեռնարկեին մի քանի ուղղությամբ ու միաժամանակ, ընդամին առավել մեծաքանակ մարտական ուժեր նախատեսվում էր կենտրոնացնել Արցախի ուղղությամբ: Համանման մարտավարությամբ, այն է՝ մեծաքանակ զորքերի մասնակցությամբ հզոր հարձակումների ձեռնարկմամբ՝ Ադրբեջանի իշխանությունները ձգտում էին ու լիահույս էին արագորեն ընկճել արցախահայության դիմադրությունը, որից հետո ավելի դյուրին կլիներ լուծել Զանգեզուրը բռնագավթելու խնդիրը:

Ադրբեջանական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանի ու Կ. Աթանեսյանը Զանգեզուրի իշխանությանը հասցեագրած նամակում հայտնում են, որ «Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում 1. Զեբրայիլ-Զանգեզուր ուղղությամբ, 2. Նախիջևանի և Օրդուբադի ուղղություններով՝ շրջափակելու Զանգեզուրը...»¹:

Միաժամանակ Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է մտցնում Թարթառի հովիտը»¹:

Զանգեզուրի իշխանություններին տեղեկացնելով Արցախին սպառնացող վտանգի իրողությանը՝ նրանք հավատացած էին, որ ժամանակին կստանան ՀՀ մարտական ուժերի աջակցությունը:

Ստանալով նամակը՝ Ս. Մելիք-Յուլյանը Ա. Միքայելյանի ու Կ. Աթանեսյանի հաղորդածի մասին տեղեկացնում է ՀՀ վարչապետին ու սպարապետին և պատասխան նամակում գրում է. «Դրօն այստեղ չէ, սպասեցեք նրա վերադարձին, որովհետև Ղարաբաղի գործերի ղեկավարութիւնը մտնում է նրա իրաւասութիւնների մէջ, մանաւանդ որ մեզ մօտ չկա ոչ մի փամփուշտ ու ոչ մի դրամ:

Ս. Մելիք-Յուլյանը միաժամանակ նրանց հիշեցնում է Դրոյի հրահանգը. «...ինչքան կարելի է իրենց գործունեութիւնը տանեն գաղտնի, որ Ադրբեջանը չջղայնանա...»²:

Ինչ պիտի արվեր. ՀՀ կառավարությունն այդ պահին չէր կարող օգնություն հասցնել Արցախ: Գործի շահերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչները գործեին սթափ, կշռադատված ու անպայման հաշվի առնեին արցախահայության հնարավորություններն ու Դրոյի կողմից իրենց տրված անաղմուկ ու առանց ցուցադրական ելույթներով գործելու հրահանգը:

Ըստ Գ. Բալայանի և Զ. Յուլյանի կազմած վերոհիշյալ զեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Զանգեզուրից Հայաստանի հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած «Զանգեզուրի ուժերի գլխատուր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի և Նախիջևանի վրայ» տեղեկությունը ստանալուց հետո Ա. Միքայելյանը Դալի Ղազարի հետ սկսում են իրենց պատասխանատութեամբ ինքնագլուխ

¹ ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), թծ. 8, գ. 10, էջ 3:

² Նույն տեղում:

գործել: Ա. Միքայելեանը իր ստացած տեղեկութիւններին իրազեկ չէ անում տեղական ինքնապաշտպանութեանը գործակցող գործիչներին...»¹:

Մարտի սկզբներին Արսեն Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Հովակ Ստեփանյանի մասնակցությամբ տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որտեղ ընտրվում է զինական ուժերի հրամանատարական կազմը և որոշվում, չսպասելով Զանգեզուրից սպասվող օգնությանը, մարտի 23-ին սկսել ապստամբությունը:

Ըստ ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամ Խ. Մելքոնյանի, որը միաժամանակ Ա. Միքայելյանի հրահանգով նշանակվել էր Վարանդայի լիազոր, «Արցախում ապստամբություն սկսելու որոշումը, տեղյակ չսպասելով անգամ գավառի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին ու առանց նրանց համաձայնության, կայացվել է Ա. Միքայելյանի, Դալի Ղազարի և Դիզակի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի համատեղ համաձայնությամբ ու վճռով: Այդ նրանք են որոշել ապստամբությունը սկսել մարտի 16-ին, ապա փոխել են օրն ու նշանակել մարտի 23-ին»²:

Ավելին՝ ըստ նրա պնդման՝ «Ղարաբաղի ապստամբութիւնից ես ոչ մի տեղեկութիւն չեմ ունեցել: Ապացույց դորան, որ մարտի 22-ին ես պատահմամբ գալիս եմ Սարուշեն և նոյն օրը վերադառնում Կղարծի, կես ժամ չանցած, ինձնից յետոյ գալիս է Աւդուռ-Միրիշէնի ճակատի հրամանատար սպայ Միքայել Պարսեղեանը և յայտնում, որ այս գիշեր պիտի Զրախլուի դիրքերը բռնենք և արդէն ինքը Դալի Ղազարի դիսպոզիցեան ունի ստացած»³:

Մարտի 22-ի գիշերը Խ. Մելքոնյանը 120 զինվորներով Կղարծի գյուղից մեկնում է Մյուրիշեն, ապա Միքայել Պարսեղեանի գլխավորած մարտախմբի հետ գրավում են Զրախլուի բոլոր դիրքերն ու սպասում Դալի Ղազարի հրահանգին:

Հարկ է նկատել, որ ավելի քան անհասկանալի է ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցչի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած զինվորական ժողովի կայացրած՝ Արցախում տիրող կացությանը ոչ համահունչ, միանգամայն չկշռադատված ու վնասակար այդօրինակ որոշումը:

Ըստ Խ. Մելքոնյանի՝ Արցախում թույլ կազմակերպված ապստամբության վաղաժամկետ բռնկման գլխավոր մեղսագործներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, եղել է Դալի Ղազարը՝ իր անխոհեմ, չկշռադատված ու ցուցադրական գործողություններով: Դալի Ղազարը, որն իր ձեռքն էր վերցրել Արցախի զինվորական գործը, փոխանակ, համաձայն իրենց տրված հրահանգի, գաղտնիորեն ու անաղմուկ նախապատրաստեր մարտական ուժերը, շրջել է շրջաններում և հրապարակավ ու ցուցադրաբար կազմակերպել Արցախի մարտական ուժերի զորահանդեսներ⁴:

Դիզակի զինվորական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի բնութագրմամբ՝ «... ազատ լեռներում օդ ծծող Դալի Ղազարը, Արսէն Միքայելեանը, Զախար Մեսեանն ու ռոտմիստր Տէր-Մարտիրոսեանը կազմակերպում են օրը ցերեկով պարատներ (գօրատես) և հազարաւոր զինաւած հայ գիւղացիների վաշտերը թմբկահարութեամբ զինավարժութիւններ են կատարում Վարանտայում և

¹ Նույն տեղում, էջ 3-4:

² ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 22:

³ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

Ջիւանշիրում ու Խաչէնում»¹:

Իրականում գնդապետ Ջախար Մեսյանը չի կազմակերպել զորահանդեսներ, այդ մասին, բացի Հ. Ստեփանյանի մեջբերումից, չկա որևէ մեկ այլ փաստաթուղթ, որը մատնանշէր ցուցադրական գործողություններին նրա մասնակցությունը:

Դալի Ղազարի չկոռադատված ու ցուցադրական վերոհիշյալ գործողությունների իրողությունը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայակոչում է նաև Եղիշե Իշխանյանը:

Իհարկե, քնած չէին Արցախում կատարվող իրադարձություններին ակնդետ հետևող Ադրբեջանի իշխանությունները:

«...Դալի Ղազարի գալուց յետոյ,- գրում է Խ. Մելքոնյանը,- Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական գործը այլ պատկեր է ստանում: Կամաց-կամաց ռազմականի է անցնում և ամբողջը յայտնի է դառնում Սուլթանովին: Այն, որ մինչև Դալի Ղազարի գալը գաղտնի էր, յետոյ յայտնի է դառնում, որովհետև հրապարակի վրայ էր ամէն ինչ»²:

Ավելին, Խ. Մելքոնյանի գնահատմամբ՝ «...խորապէս համոզված եմ, որ եթէ Դալի Ղազարը այդ օրերին չգար Ղարաբաղ, երբեք Ա. Միքայելյանը յանձն չէր առնել առանց Ջանգեզուրի և Դրոյի կարգադրութեան այդպիսի պատասխանատու գործ սկսել, անգամ եթէ ցանկանար էլ...»³:

Ադրբեջանը տեղյակ էր Արցախում տիրող կացությանն ու զորքեր է կենտրոնացնում՝ հերթական անգամ զենքի կիրառմամբ արցախահայությանը պարտադրելու ընդունել իր իշխանությունը:

Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատար - գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Վեքիլովի և գեներալ զորաբնակարանապետ (квартирмейстер) գնդապետ Պրիմատովի կազմած՝ Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը (հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը 1920 թ.) ներկայացնող համառոտ տեղեկագրի վկայությամբ՝ թեպետ նոյեմբերի 22-ին կայացած հայ-ադրբեջանական համաձայնագիրը չլուծեց Արցախի հարցը, սակայն Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ, որ այդ հարցը լուծվելու էր գարնանը Փարիզում կայանալիք կոնֆերանսում⁴:

1920 թ. գարնանը Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերն ու Ջանգեզուրին և Արցախին սպառնացող աղետը հրամայաբար թելադրում էին ՀՀ կառավարությանը, որ անհրաժեշտ է ձեռքազատվել այդ հարցում դրսևորած հանգիստ ու սպասողական կարգավիճակից և գործել առավել վճռական մարտավարությամբ, մանավանդ որ քաջատեղյակ էր Ջանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով զավթելու նպատակով Ադրբեջանի տենդագին ռազմական նախապատրաստությանը:

ՀՀ կառավարությունը Ջանգեզուրի ու Արցախի վրա Ադրբեջանի հարձակումը կանխելու նպատակով, հավատարիմ իր դավանած մարտավարության, դիմում է ոչ միայն դաշնակից տերություններին, այլև որպես միջնորդի՝ Վրաստանի կառավարությանը:

Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի

¹ ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 8:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

նախարար Գեգեչկորիին հասցեագրած դիմումում նախ հիշեցնում է, որ Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների ընդհանուր համաձայնությամբ Թիֆլիսում նախատեսվում էր հրավիրել կոնֆերանս, որը կոչված էր լուծելու ոչ միայն վիճելի տարածքների, այլև Զանգեզուրի և Արցախի հարցը: Հակառակ դրան՝ Ադրբեջանի կառավարությունը խախտում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Արցախի Ազգային խորհրդի հետ կնքած համաձայնագիրը և որոշում է զենքի ուժով բռնագրավել Զանգեզուրն ու Արցախը:

Ալ. Խատիսյանի տեղեկացմամբ՝ Ադրբեջանի կառավարությունը, կենտրոնացնելով կանոնավոր զորամասեր ու հրոսակախմբեր, մարտի 20-ին Արցախի հայ բնակչությանը ներկայացրել է զինաթափվելու վերջնագիր: Արցախի բնակչությունը մերժում է ընդունել իրեն ներկայացրած վերջնագիրը՝ գտնելով, որ դրանով Ադրբեջանը խախտում է օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը, իսկ զինաթափումը հավասարազոր է կոտորածի¹:

Ըստ Հայաստանի հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պատասխանատու աշխատակիցների գնդապետ Վեքիլովի և գնդապետ Պրիմատովի կազմած տեղեկագրի՝ «Գարնան առաջին նշանները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը պատրաստվում է Արցախի հարցը լուծել զենքի միջոցով: Մարտի 11-ին և 12-ին Բաքվից Ղարաբաղ և Զանգեզուր (Ջեբրայիլի տարածքով) է ուղարկել զորքերի համար անհրաժեշտ բոլոր տեսակի զենքերով բարձած 90 վագոն: Ղարաբաղի զինաթափման հարցը վճռված է»²:

Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորիին ուղղված վերոհիշյալ դիմումում հայտնում է, որ Ադրբեջանը, ստանալով արցախահայության մերժողական պատասխանը, Արցախը զենքի ուժով զինաթափելու նպատակով ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու հրոսակախմբերի միջոցով ամբողջ ճակատով հարձակում է ձեռնարկում Զանգեզուրի և Արցախի վրա: Շուշիում կոտորվել է ողջ հայ բնակչությունը: Հակառակ հայ բնակչության կամքի ու ցանկության, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի որոշման և Լորդ Քերզոնի վերջին հեռագրի՝ Ադրբեջանը ձգտում է վերջնականապես նվաճել Արցախն ու Զանգեզուրը:

Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ օգտվելով Անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարության դրսևորած խաղաղասիրական դիրքորոշումից՝ Ադրբեջանի կառավարությունը Անդրկովկասում վերստին վառում է պատերազմի բռնկման կրակը, որը կարող է կործանարար ազդեցություն գործել բովանդակ Անդրկովկասի վրա³:

Վրաց արտաքին գործերի նախարարին ներկայացնելով վիճելի տարածքների, մասնավորապես Արցախի, Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի դրսևորած զավթողական նկրտումները՝ Ալ. Խատիսյանը նշում է. «Իմ կառավարության անունից խնդրում եմ, հանուն Անդրկովկասին սպառնացող վտանգի կանխման, ձեր կող-

¹ Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍԿ, գ. 8/8, էջ 3:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

³ Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. ՍԿ, գ. 8/8, էջ 3:

մից Ադրբեջանի կառավարության վրա գործադրեք համապատասխան միջոցներ, որպեսզի անհապաղ դադարեցնեն Արցախի և Չանգեզուրի վրա իրականացվող հարձակումները և հրաժարվեն Արցախի հարցը զենքի ուժով լուծելու փորձերից»¹:

Պիտի ընդգծել, որ Գեգեչկորին սթափ և կշռադատված է գնահատում հայ-ադրբեջանական պատերազմի բռնկման պարագայում Անդրկովկասին, այդ թվում Վրաստանին սպառնացող վտանգի հավանականությունը և հիմք ընդունելով Ալ. Խատիսյանի կողմից ՀՀ կառավարության անունից իրեն ներկայացրած խնդրանքը՝ նոյեմբերի 5-ին դիմում է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի գլխավոր կոմիսարին, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչ գնդապետ Հասկելին, Անդրկովկասում Բրիտանիայի գլխավոր կոմիսար Ուորդրոպին, Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաքելությունների ներկայացուցիչներին հետևյալ ուղերձով.

«Ձերդ գերազանցութիւն,

Ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւնների՝ Չանգեզուրի գավառում նախապատրաստվում են գործողութիւններ, որոնք կարող են ունենալ վատթարագոյն հետևանքներ: Գտնում ենք, որ Անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև գոյութիւն ունեցող ամբողջ դժվարությունները կարելի է կարգավորել միայն խաղաղ համաձայնության միջոցով: Ձենքի միջոցով վիճելի հարցերի լուծումը անցանկալի է ու վտանգավոր: Մենք ձգտում ենք հավաստիացնել Հայաստանին և Ադրբեջանին բարեկամաբար լուծել Չանգեզուրի գավառում իրենց միջև գոյութիւն ունեցող վիճելի հարցերը: Հույս ունենալով, որ մեր միջնորդությունը կարող է հանգեցնել ցանկալի արդյունքի, պատիւ ունենք խնդրել Ձեզ՝ գործադրել Ձեր ունեցած ողջ ազդեցութիւնը, կանխելու զինուած բախումը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև:

Այդ նկատառումով՝ Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարութիւնը գտնում է, որ ժամանակն է ձեռնարկել այնպիսի ազդեցիկ գործողութիւններ, որոնք կհանգեցնեն վիճելի հարցերի խաղաղ կարգավորմանը»²:

Ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ ՀՀ կառավարության կողմից դաշնակից տերություններին և Վրաստանի կառավարությանը ներկայացրած դիմումներն այս անգամ դարձյալ որևէ ցանկալի արդյունք չեն ունեցել և չէին կարող ունենալ: Չանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով բռնազավթելու Ադրբեջանի իշխանությունների որդեգրած քաղաքականությունն ու նկրտումներն անբեկանելի էին:

Նույն տարվա մարտի 23-ին ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը, որին միանում են Հաջի Սամլուի քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը, տարբեր ուղղություններով ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են անհավասար, իսկ մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններում՝ հերոսական մարտեր:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 23-ին, Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Խոյսկին Հայաստանում հավատարմագրված իրենց դիվանագիտական ներկայացուցիչն հայտնում է. 22-ի գիշերը ամբողջ Ղարաբաղում բռնկվել է հայերի ապստամբությունը: Միաժամանակ, հայկական զինված ուժերը հարձակվել են Խանքենդի, Ասկերանի և այլ բնակավայրերի վրա: Հարձակումն առայժմ հետ է մղվել, հայ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 8:

կական կողմի կորուստներն ավելի մեծ են: Շտապ հաղորդեք Վեդիբասարի և Նախիջևանի շրջաններում կայանալիք հետագա դեպքերի մասին: Անհրաժեշտ է հնարավոր բոլոր միջոցներով անհապաղ օգնել Վեդիբասարին ու Նախիջևանին և նրանց տեղեկացնել Ղարաբաղում ծավալվող դեպքերի մասին»¹:

Միանգամայն պարզ է և հասկանալի Հայաստանի տարածքում գտնվող թուրքաբնակ շրջաններում, մասնավորապես Վեդիբասարում ու Նախիջևանում ծավալվող դեպքերի նկատմամբ Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի ցուցաբերած հետաքրքրության բուն նպատակը: Հայաստանի թուրքաբնակ շրջանների զինված ելույթներն անտարակույս իրենց վրա կբևեռեին ՀՀ կառավարության ուշադրությունը, և Ադրբեջանն առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ՝ կարող էր հաղթահարել արցախահայության դիմադրությունն ու վերջնականապես լուծել գավառը Ադրբեջանի գերիշխանությանը ենթարկելու խնդիրը:

Իսկ այդ նույն ժամանակահատվածում ադրբեջանական զինվորական ուժերը Արցախում և մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ հարձակում են գործում նաև Զանգեզուրի վրա: Այդ հարձակումը կարելի է համարել ադրբեջանական հրամանատարության ծրագրած մարտավարական քայլ, որի գլխավոր նպատակը նախ և առաջ Արցախի գրավումն էր: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այդ հարձակմամբ Արցախը կտրել Զանգեզուրից, ապա Արցախը լիովին կհայտնվեր շրջափակման մեջ, և այդ դեպքում ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերն ու նրանց զորակցող թուրք և քուրդ հրոսակախմբերը մեծ հնարավորություն էին ձեռք բերում առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ հաղթահարելու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունն ու բռնագրավելու գավառը:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի կողմից Հայաստանի զինվորական ուժերի շտաբի պետին ներկայացրած զեկուցագրի՝ ադրբեջանական զինական ուժերը Զանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ. 1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարայից Ղափանը Զանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի Դուլի Ուշադի և 3. Զեբրայիլի կողմից²:

Զանգեզուրի մարտական ուժերը, ինչպես արդեն նշվել է, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկոտրում ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանոթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակվող ադրբեջանական 5-րդ և 7-րդ գնդերին, որոնք վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանից տեղափոխվել Զեբրայիլ³:

Համաձայն Ադրբեջանի բանակի 2-րդ դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ Սոկոլովի խոստովանության՝ ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերի զինակցությամբ Զանգեզուրի վրա ձեռնարկված հարձակմանը մասնակցել են նաև Դաղստանի և լեզգիների գումարտակներն ու քրդական հեծյալ զորախմբերը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 214:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 242:

³ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 432:

որոնք մասնակցել էին նախորդ տարվա նոյեմբերին տեղի ունեցած կոիվներին¹:

Զանգեզուրում հերթական անգամ պարտություն կրելուց հետո Ադրբեջանի իշխանությունները իրենց ողջ ուշադրությունը կենտրոնացնում են Արցախի վրա:

Ինչպիսին էր Արցախի և ադրբեջանցիների մարտական ուժերի հարաբերակցությունը: Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ հայկական բանակի գլխավոր շտաբը ամերիկյան հյուպատոսության ուշադրությանն է ներկայացնում Արցախի և ադրբեջանցիների մարտական ուժերի մոտավոր քանակը: Եթե հիմք ընդունենք տեղեկագրում ներկայացված տվյալները, ապա պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Արցախում զինված տղամարդկանց քանակը հավասար է եղել մոտավորապես 30.000-ի: Տեղեկագրում նշված չէ, թե 30.000 զինված տղամարդկանցից քանիսն է մասնակցել Արցախի տարբեր շրջաններում ընթացող ինքնապաշտպանական մարտերին: Այս առումով տեղեկագրում համեմատաբար ավելի սպառիչ ու որոշակի են ներկայացված Արցախի վրա հարձակվող ադրբեջանական զորքերի քանակի մասին տվյալները²:

Արցախի վրա տարբեր ուղղություններից հարձակվող զորքերի քանակը կազմել է. «Ընդամենը՝ 4 հետևակային, 3 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիոնը: Սովորաբար ղարաբաղյան կոիվների ժամանակ ադրբեջանական գործող կանոնավոր զորքերի գնդերի անձնակազմը առավելագույնս համալրվում էր, և նրանց կազմում կարելի է հաշվել 8000 սվին և 2000 սուր»³:

Եթե հիմք ընդունենք այդ տվյալները, ապա ստացվում է, որ Արցախի վրա հարձակվող 4 հետևակային գնդերը իրենց կազմում ունեցել են 32.000, իսկ 3 հեծյալ գնդերը՝ 6000 զինվորները և այդ ամենին գումարած՝ ռոտմիստր Սուլթանովի քրդական 4-5 ջոկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիան:

ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի կազմած տեղեկագրում ներկայացված տվյալները միանշանակորեն ցույց են տալիս, որ եթե նույնիսկ Արցախի 30.000 զինված տղամարդիկ ամբողջությամբ մասնակցեին մարտական գործողություններին, ապա դարձյալ զուտ քանակական առումով զգալիորեն զիջել էին թշնամու մարտական ուժերին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ կազմված էր ապստամբության բռնկման դեպքում արցախյան մարտական ուժերի գործողությունների մարտավարության նախագիծը, որի կրկնօրինակը ուղարկվել էր Դրոյին, սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանին, իսկ նա այդ նախագիծը հանձնել է Զանգեզուրի զինվորական ուժերի հրամանատար գեներալ Ղազարյանին:

Եթե կառուցվածքային վերլուծության ենթարկենք նախագիծը, ապա պիտի առանձնացնել հետևյալը.

1. Ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի զորահավաք կատարեր ու գրավեր Մարգուշևանն ու Թարթառը, ապա իր գլխավորած զորախմբի ուժը ցույց տալու

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 242:

³ Նույն տեղում, թ. 174:

նպատակով առաջանար Աղդամ: Միաժամանակ ռոտմիստ Տեր-Մարտիրոսյանը պիտի մշտապես հսկեր ու իր ձեռքում պահեր Եվլախ-Աղդամ խճուղու այն մասը, որն անցնում էր Թարթառով ու դրանով խոչընդոտեր ադրբեջանական կանոնավոր զորքի տեղաշարժերը դեպի Շուշի:

2. Գնդապետ Զ. Մեսյանը Զիվանշիրի ուժերի մի մասի ու Խաչենի ուժերով արշավում է Խանքենդ և գրավում է այդ ավանը, որտեղ գտնվող զինապահեստներում ամբարված էին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

3. Դալի Ղազարը գրավում է Ասկերանի կիրճն ու Խոջալուն և կտրում Խանքենդի և Աղդամի կապը: Միաժամանակ Դալի Ղազարը պիտի քայլեր ձեռնարկեր՝ դրսից պաշտպանելու Շուշին, ու թույլ չտար, որ լրացուցիչ ուժեր տեղափոխվեին ու կենտրոնանային քաղաքում:

4. Դիզակի ռազմական ուժերը պետք է գրավեին Մուսուլմանլարի ամառանոցները և անակնկալ հարվածեին ադրբեջանական զորքի ու կամավորական խմբերի թիկունքին: Դրանով նրանք հնարավորություն կընձեռեին Դրոյի էքսպեդիցիոն զորամասին, որ նա առավել դյուրին ու արագորեն անցներ Զանգեզուրից դեպի Արցախ ձգվող ճանապարհն ու նշանակված ժամին հասներ նախանշված վայրը:

5. Գաղտնիք չէր, որ Արցախի ամենաթույլ կողմը Շուշիի պաշտպանությունն էր: Քաղաքի զորանոցում տեղաբաշխված էր թուրքական զորամասը, թուրք բնակչությունը զինված էր, իսկ հայերն անզեն ու անպաշտպան: Ավելին՝ Շուշիի հայկական քաղաքամասի ինքնապաշտպանական մարմնի տրամադրության տակ չկար գրեթե ոչինչ: Այդ դեպքում ինչպես, ինչ միջոցներով կարելի էր փրկել Շուշիի հայությանը վերահաս աղետից:

Ըստ կազմած նախագծի՝ անհարժեշտ էր չորս կողմից շրջափակել քաղաքը և թույլ չտալ, որ ադրբեջանական բանակի հրամանատարությունը լրացուցիչ մարտական խմբերով ուժեղացներ քաղաքում գտնվող թուրքական զորամասը:

Այստեղ իր վճռական խոսքը պիտի ասեր Խանքենդի վրա հարձակվող գնդապետ Զ. Մեսյանի գլխավորած զորախումբը: Շուշիի փրկության գլխավոր երաշխիքը մեծապես պայմանավորված էր այդ ավանի գրավմամբ: Եթե գնդապետ Զ. Մեսյանը կարողանար ժամանակին գրավել Խանքենդը, ապա նրա զինապահեստներում մեծ քանակությամբ ամբարված զինամթերքն ու թնդանոթները կարելի էր գործադրել թուրքերի դեմ, և այդ պարագայում նրանք չէին հանդգնի կոտորածներ սանձազերծել քաղաքում:

6. Զուգահեռաբար գնդապետ Զ. Մեսյանը մեկ վաշտի և Վարանդայի հրամանատարի երկու վաշտերի ուժերով պետք է գրավեր համապատասխան դիրքերն ու խոչընդոտեր, թույլ չտար, որ Հաջի Սամլուի քուրդ զինյալները Խալիֆալլուի ձորով մտնեին Շուշի և օգնեին իրենց ազգական Խ. Սուլթանովին:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ Ա. Միքայելյանն ու Դալի Ղազարը հավանություն են տվել նախագծին ու անառարկելիորեն ընդունել նախագծի առաջադրած բոլոր կետերը¹:

Ավելին, Ա. Միքայելյանը հավատացրել է, որ «Խանքենտին գրավելուց յետոյ Զախարը (նկատի ունի գնդապետ Մեսյանին. - Հ. Գ.) մտնելու է Շուշի, այնպես

¹ Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 23-24:

որ այդքան մի մտածիր քաղաքի մասին, այլ գնա և կատարիր քո դժարին խնդիրը Դիզակում, ուր չունենք կարող ոյժ, իսկ հայդուկ Սասունցի Մանուկը լաւ կուող է, բայց չի կարող ղեկավարել, նա կլինի քո օգնականը»¹:

Հարկ է ընդգծել՝ թեպետ նախագիծը վատ չէր մտածված, բայց Արցախում, հատկապես Շուշիում ծավալվող հետագա դեպքերը բոլորովին չեն կատարվում այնպես, ինչպես ներկայացված էր նախագծում:

Համաձայն ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչների ու Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի որոշման՝ փոխվում է ապստամբության օրը. այժմ պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ փետրվարի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Ջանգեզուրին: Միաժամանակ Ջանգեզուրի հետ համաձայնեցնում են միմյանց հետ հաղորդակցվելու միջոցները, որի համաձայն «Խժաբերդի մօտի սարի գլխից ամսի 22-ին ցոյց տալ հինգ մեծ կրակ, պատասխանը Կոռնիձորից ստանալ մի մեծ կրակով, դա նշան կը լինի, որ Ջանգեզուրը պատրաստ է օգնութեան գալու Ղարաբաղի հինգ ապստամբ գաւառամասերին, բացի այդ նշանից, երկու-երեք օր առաջ Ջանգեզուրից գրաւոր պատասխան պիտի ստացւէր համաձայնութեան համար, իսկ մարտի 22-ի առաւօտեան Կոռնիձորի դաշտից թնդանօթի մի հարած պիտի աւետեր միւս օրը գաղտնի ապստամբութեան պատրաստութիւնը»²:

Համաձայնեցված բոլոր նշաններով՝ Ջանգեզուրը տալիս է իր համաձայնությունը, և մարտի 23-ի առավոտյան ժամը 3-ին ապստամբությունը սկսվում է վաղօրոք սահմանված բոլոր շրջաններում: Մեծ հաջողությամբ բոլոր ճակատներում կտրում են հեռախոսային և հեռագրային թելերը, Դալի Ղազարը գրավում է Ասկերանը, իսկ ռոտմիստր Տեր-Մարտիրոսյանը՝ Թարթառը, բայց չի կարողանում շարժվել դեպի Աղդամ³:

Այդ հարցի վերաբերյալ իր հուշերում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում դեպքերի անմիջական մասնակից Ջարեհ Մելիք-Շահնազարովը:

Նրա իրազեկմամբ՝ «Արցախում ապստամբություն սկսելու ծրագիրն ու մարտավարության խնդիրները զինվորականները քննարկել են իրենց տանը կայացած խորհրդակցությունում: Նա այդ ժամանակ ծառայել է Արցախի բանակում, բայց հինգ օրով նրան բանակից հետ են կանչել, և իրենց տանը կայացած խորհրդակցության ժամանակ ինքն է գրի առել, սրբագրել խորհրդակցության մասնակիցների ելույթներն ու առաջարկությունները»⁴:

Խորհրդակցության մասնակիցները, ի թիվս մի շարք հարցերի, հիմնականում քննարկել են հույժ կարևոր հետևյալ խնդիրը. Արցախի դժուր շրջաններում պիտի սկսեին ապստամբությունը:

Ջարեհի հավաստմամբ՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը պնդել է, որ ապստամբությունը հարկավոր է սկսել երեք՝ Խանքենի, Ասկերան և Ղարաբաղ-Գանձակ շրջաններում, և մարտական ուժերը պիտի տեղաբաշխել հենց այդ բնակավայրերում: Նրա գնահատմամբ՝ «...Շուշիի վրա պետք չէ հար-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում. 1649, գ. 3, էջ 25-26:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата, Москва, 1995, с. 52:

ծակում գործել, քանի որ այնտեղ թուրքերն իրենք կհանձնվեն»¹:

Ի հակադրություն Ա. Միքայելյանի՝ Ջարեհի հայրը՝ Սամսոն Մելիք-Շահնազարովը և Դալի Ղազարը պահանջել են նախ՝ սկսել Շուշիից, արագորեն գրավել Խանքենդը, ապա նոր շարժվել Ասկերան: Նրանց փաստարկմամբ՝ եթե Արցախի մարտական ուժերը կենտրոնանան Ա. Միքայելյանի մատնանշած ուղղություններում, այդ թվում նաև Ասկերանում, ապա Շուշին միանգամայն կմնա անպաշտպան, և դրանով հրաշալի հնարավորություն կընձեռվի հակառակորդին հեշտությամբ գրավելու ու ամրապնդվելու քաղաքում: Իսկ Շուշին իր աշխարհագրական դիրքով ունի անվիճելի գերիշխող դիրք ամբողջ Արցախի նկատմամբ:

Թեպետ խորհրդակցության մասնակիցները համառորեն փորձում են ապացուցել, որ առավել նպատակահարմար ու օգտակար կլինի, եթե Արցախի մարտական ուժերը գործեն իրենց առաջարկած մարտավարությամբ, սակայն ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը մնում է անդրդվելի:

Այս հարցում ավելի քան տարօրինակ է Ա. Միքայելյանի դիրքորոշումը. չէ՞ որ նա օրեր առաջ ընդունել էր Հովակ Ստեփանյանի ներկայացրած մարտավարության նախագիծն ու նրանում տեղ գտած՝ Շուշիի ազատագրմանը վերաբերող միջոցառումների պահանջները:

Անկարող լինելով կոտրել Արսեն Միքայելյանի համառությունը՝ Դալի Ղազարը պատասխանում է. «Ձեր հրամանը ես կկատարեմ և կվերցնեմ Ասկերանը, բայց իմացե՞ք, որ Շուշին այդ ժամանակ կմնա անպաշտպան, և թուրքերը կգրավեն քաղաքը: Նրանց նույնիսկ հարկ չի լինի կռվով վերցնել քաղաքը: Դրա համար անգամ բավարար կլինի միայն հրդեհելը, հիշեցե՞ք իմ խոսքերը...»²:

Եթե հիմք ընդունենք Արսեն Միքայելյանի գործունեությունը բնութագրող սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած տվյալները, ապա պիտի շեշտել, որ ավելի քան տարօրինակ է ու նաև պարսավելի ՀՀ կառավարության ներկայացուցչի պահվածքն ու գործելակերպը: Վճռվում էր Արցախի ճակատագիրը, և այդ բախտորոշ պահին ինչպե՞ս կարելի էր շրջանցել տեղացի գործիչների, անգամ Կենտրոնական ինքնապաշտպանական մարմնի անդամների կարծիքը ու միայնակ կայացնել կարևորագույն նշանակություն ունեցող վճիռներ, որոնք կարող էին պատճառ դառնալ անկանխատեսելի ու անշրջելի ողբերգության:

Անհասկանալի է, թե ինչու է ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչների որոշմամբ փոխվել ապստամբության օրը. այն պետք է սկսվեր ոչ թե փետրվարի 16-ին, այլ մարտի 23-ին, որի մասին սուրհանդակների միջոցով անմիջապես հաղորդում են Ջանգեզուրին:

1920 թ. մարտի 23-ին ուժեղ կռիվներ են սկսվում Արցախի հարավային և արևելյան սահմանների ամբողջ երկարությամբ՝ Դիզակից մինչև Գյուլիստան, առանձնապես կատաղի մարտեր են ծավալվում Ասկերանի ճակատում: Ասկերանի ուղղությունը զուտ մարտավարական առումով կարևորագույն նշանակություն ուներ և՛ ադրբեջանական, և՛ հայկական կողմերի համար: Շուշիում գտնվում էր

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 53:

թուրքական զորանոցը, որտեղ տեղաբաշխված էին ավելի քան վեց հարյուր թուրք զինվորներ, բացի դրանից՝ թուրքական թաղամասը նույնպես զինված և կազմակերպված էր: Եթե քաղաքում բռնկվեին կռիվները, ապա որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ թուրք զինված ամբոխը կմիանար կանոնավոր զորքին ու կհարձակվեր հայկական քաղաքամասի վրա: Կարելի է ասել, որ Շուշիում տնօրինում էր թուրքական կողմը: Դեպի քաղաք ձգվող հիմնական ուղին անցնում էր Ասկերանով: Գրավել Ասկերանը նշանակում էր փակել Շուշի տանող մայրուղին ու ավելի ապահովել ու ամրապնդել Շուշի հայերի պաշտպանությունը հնարավոր հարձակումից:

Ավելին, Ասկերանի աննկուն պաշտպանությունը կարող էր նախադրյալներ ստեղծել Շուշի քաղաքի ուղղությամբ ազատագրական մարտեր մղելու համար:

Թուրք հրամանատարությունը, առանձնահատուկ կարևորություն տալով Ասկերանի ուղղությանը, Աղդամում կենտրոնացնում է զգալի քանակությամբ ադրբեջանական կանոնավոր ռազմական զորամասեր և բազմաթիվ թուրք ու քուրդ անկանոն ուժեր, այսպես կոչված՝ կամավորական խմբեր, որոնք կռիվները սկսվելու դեպքում 15 կմ ձգվող ճակատով՝ սկսած Վարազաբույնից մինչև Քարազլուխ, պիտի հարձակվեին Ասկերանի վրա¹:

Կռիվները սկզբնական շրջանում Ասկերանի ճակատում, ինչպես արդեն նշվել է, հաջողությամբ էին զարգանում հայկական կողմի համար. հայ մարտական ուժերը Դալի Ղազարի հրամանատարությամբ մարտի 23-ին սրընթաց գրոհով գրավում են Ասկերանը: Թշնամին, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանված և վիրավոր զինվորներ ու զգալի քանակությամբ զենք և զինամթերք, դիմում է փախուստի²:

1920 թ. մարտի 23-ին, երբ Դալի Ղազարի գլխավորած մարտական ուժերը գրավում են Ասկերանը, այդ նույն ժամանակ հայկական մեկ այլ, թվակազմով ավելի թույլ մարտախմբեր փորձում են շրջապատել Շուշիի և Խանքենդի (ներկայիս Ստեփանակերտ, նախկինում՝ Վարարակն) թուրքական զորանոցները, որտեղ գտնվող զինվորները թվաքանակով զգալիորեն գերազանցում էին իրենց շրջապատելու փորձ անող հայ մարտիկներին³:

Արցախի մարտական ուժերի գործողությունների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն ցույց է տալիս, որ դրանք, հատկապես Շուշիում, ձեռնարկվել են ոչ այնքան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված և տեղիք տվել մեծ ողբերգության ու զոհերի: Նույն օրը, երբ հայ մարտական ուժերը մուտք են գործում Ասկերան, տեղի է ունենում Շուշիի ողբերգությունը:

Ե. Իշխանյանի հավաստմամբ՝ Շուշիի հայ բնակչության կոտորածը կատարվել է հայ մարտախմբերից մեկի չկշռադատված և անմիտ ինքնագործողության հետևանքով: Մարտի 22-ին երեսունհինգ զինյալներ Բագրատ Միքայելյանի գլխավորությամբ Երևանյան դռներից ներս են մտնում քաղաք և առանց շուշեցիներին տեղյակ պահելու՝ աննկատ մոտենում և շրջապատում են թուրք զինվորների զորանոցը, և համազարկեր տեղալով՝ պահանջում այնտեղ գտնվող ավելի քան 600 զինվորներին դուրս գալ ու հանձնվել:

¹ Տե՛ս Թումյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 281:

² Ասկերանի կռիվների մասին տե՛ս Գևորգյան Հ., ՀՀ կառավարության մարտավարությունը Սյունիքում և Արցախում 1918-1920 թթ., Երևան, 2018, էջ 788-795:

³ ՀԱԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:

Բնական է, որ 600 զինվորներ հենց այնպես, առանց դիմադրության չէին կատարելու իրենց ներկայացրած՝ հանձնվելու պահանջը: Այստեղ էլ կատարվում է ամենասարսափելին ու ամենատղբերգականը. վեց հարյուր թուրք զինվորներ արագորեն դուրս են գալիս զորանոցից, հրացանազարկ անում, փախուստի մատնում իրենց շրջապատողներին և հարձակվում Շուշիի հայ բնակչության վրա¹:

Բազրատ Միքայելյանի գլխավորած մարտախմբի չկշռադատված, անմիտ գործողության հետևանքով թուրք-ջարդարարների զոհն են դառնում Շուշիի հազարավոր հայ բնակիչներ: Բացի հազարավոր մարդկային զոհերից՝ արցախահայրությունն ունենում է հսկայական նյութական կորուստներ, որոնց ընդհանուր գումարը հասնում է հարյուրավոր միլիոն ռուբլու²:

Շուշիի կոտորածին իրենց կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում անդրադառնում են նաև գնդապետ Վեքիլովն ու գնդապետ Պրիմատովը՝ նշելով. «Մարտի 22-ին ապստամբները գրավել են Ասկերանի բերդը և շրջափակել են Խանքենդի ու Շուշիի մուսավաթական կայազորները:

Թաթարները պատասխանել են Շուշիի գլխովին կոտորածով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) և Ջանգեզուրի վրա ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»³:

Ըստ Արցախի ինքնապաշտպանական մարմնի անդամ, Դիզակի ճակատի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի վկայության՝ Շուշիի մեծ ողբերգության պատճառը Խանքենդում նախօրեին տեղի ունեցած դեպքերն էին: Խանքենդը, որտեղ գտնվել են զենքի պահեստներն ու թնդանոթները, համարվել է Արցախի ապստամբության կենտրոնական ճակատը, որի հրամանատարությունը հանձնարարված էր գնդապետ Մեսյանին: Նրա գլխավորությամբ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Խանքենդի վրա, գրավեին այնտեղ ամբարված զենքն ու զինամթերքը, թնդանոթները, ապա առաջանային դեպի Շուշի և պաշտպանեին քաղաքը հակառակորդի հնարավոր հարձակումներից: Սակայն դեպքերը զարգանում են վատթարագույն ուղղվածությամբ: Այն մարտական խումբը, որը մտնում է Խանքենդ, ինչ-ինչ պատճառներով առաջնորդում է ոչ թե անձամբ գնդապետ Մեսյանը, այլ Ալեքսան դային ու սպա Լալայանը, որոնք հաջողությամբ գրավում են ավանը, բայց չեն կարողանում իրենց ձեռքում պահել: Ալեքսան դային անձնատուր եղած թուրք զինվորների վրա կրակ է բացում, իսկ թուրք զինվորներից մի քանիսը, զենքի դիմելով, սպանում են նրան, ապա և սպա Լալայանին: Առաջնորդների կորուստը վճռական ազդեցություն է գործում: Արցախի մարտիկները, խուճապի մատնվելով, լքում են մարտադաշտն ու դիմում փախուստի⁴:

Հ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «...այս դժբախտությունը պատճառ է դառնում Շուշիա մեծ տրագեդիային, քանի որ Խանքենտու առատ ռազմամթերքը մնում է թշնամու ձեռքում, ինչպես և դաշտային թնդանոթները... ամենամեծ անյաջողությունը հէնց այդտեղ պատահեց: Միս կողմից՝ դրսից մեծ յաջողութեամբ Շուշի մտած վառակիր Ներսէս Ազբէկեանը փոխանակ անմիջապէս գրաւելու զօրանոցը,

¹ Տես Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 612:

² Տես նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

⁴ Տես ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 14, 14 բ:

բարձրանում է Ռիզին Բախչա կոչած վայրը և այնտեղից յիմարաբար համազարկեր տեղում քնած ասկետների վրայ, որոնք զարթնելով դիմում են ինքնապաշտպանության, ապա և գնդացիներից կրակ բաց անելով՝ զինւած հայերին փախուստի են մատնում: Գիւղացի առաջնորդները և զինւորները հեշտութեամբ նահանջում են՝ չմտածելով, թէ ինչ հանցաւոր քայլ են անում...»

«Շուշում, երբ թուրքերը հաստատ լուր են առնում Խանքենտու դեպքի մասին, իսկ քաղաք մտած հայ ոյժերի անշնորք գործողութիւնն էլ աւելի է երես տալիս նրանց, սկսում են կրակել տները, թալանել և կոտորել հայ բնակչութեանը: Հայ քաղաքացիների մեծամասնութիւնը ահաբեկւած թողնում է քաղաքը և նահանջող ոյժերի հետ մտնում գաւառ: Շուշում մնում են 3-4 հազար հայեր՝ Ռուբէն Շահնազարեանի յորտորներով: Դրանց մեծ մասը կոտորոււմ են և բռնաբարոււմ: Սպանոււմ է և թեմի առաջնորդը...»¹:

Շուշիի կործանոււմը, կարելի է փաստել, ծանրագոյն ու անփոխարինելի կորուստ է Արցախի համար:

Գերասիմ Բալայանի և Զախար Յոլյանի կազմած տեղեկագրի գնահատմամբ՝ «Որպեսզի պարզ լինի, թէ Շուշի քաղաքի աւերոււմով ինչ վնաս է կրոււմ տեղական հայութիւնը, բաւական է ասել, որ Շուշին հանդիսանում է միակ կուլտուր-կրթական կենտրոնը թէ Ղարաբաղի և թէ Զանգեզուրի հայութեան համար իր միջնակարգ դպրոցներով, գրադարաններով և հասարակական այլ և այլ կազմակերպութիւններով, ուր մօտ 100 տարւայ ընթացքում շատ սերունդներ էր կրթել: Շուշին միակ շաղկապն էր 300.000 հայ բնակչութեան, և ներկայումս երբ չկայ այդ քաղաքը, չկայ ուրեմն նաև կրթական կենտրոն ահագին բնակչութեան համար, չկայ մարմնի սիրտը, չկայ Ղարաբաղին և Զանգեզուրին մտաւոր կեանքի մատակարարողը:

Ղարաբաղին հասցրած հարվածը խիստ անգութ էր և անփոխարինելի...»²:

Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ Արցախի ռազմական ուժերի հրամանատարությունը մարտական գործողությունների ընթացքը ծրագրելիս զուտ մարտավարական առումով թույլ էր տվել էական ու չկշռադատված սխալներ և վրիպումներ:

Այս առումով երիցս ճիշտ է և ուշագրավ Դրոյի տված գնահատականը:

«Դրոն,- գրում է Ա. Կիսիբեկյանը,- խիստ ջղայնացավ ու խիստ կարմրելով, ձեռքը մեկնելով դեպի Արսեն Հովհաննիսյանը (նկատի ունի ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին.- Հ.Գ.)՝ ասաց.

Դուք բոլորդ՝ փոքրից մինչև մեծը, երեխաներ եք, ուրիշ ոչինչ: Ինչ եք մտածել, որ մտել եք Ասկերանի փոսի մեջ, և անուշադրության մատնելով՝ Շուշին թողել անտեր ու անտիրական: Մի՞թե դուք այդքանը չեք հասկանում, որ Շուշին ում ձեռքին է գտնվում, նա էլ Ղարաբաղի տերն է...»

Դուք ձեր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնեիք հենց Շուշի վրա և այնտեղ մաքրեիք թշնամուց, որից հետո թշնամին Ղարաբաղի որևէ կետում չէր կարող կանգնել»³:

¹ Նույն տեղում:

² ՀՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 3:

³ Կիսիբեկյան Ա., նշվ., աշխ., էջ 503-504:

Զավեշտալի է, որ այն պահին, երբ այրվում է Շուշիի հայկական թաղամասը, կատարված դեպքերից անտեղյակ՝ Արսեն Միքայելյանը նամակով էս. Մելքում-յանին հայտնում է, թե «...յաջողությունները մեր կողմն են. Ասկերանը, Խանքենտին մեր ձեռքին է, և մեր թնդանօթների հրանոթից Շուշա թուրքական թաղը այրում է: Միս օրը Սղնախի ճակատից եկողները պատմեցին, որ Շուշու հայկական թաղն է այրում: Անմիջապես մի սուրհանդակ եմ ուղարկում Սարուշեն և երկտողով հայտնում Ա. Միքայելեանին մանրամասն տեղեկություններ»¹:

Շուշիի ողբերգական դեպքերի մասին պատմում է նաև Զարեհ Շահնազարովը, որը միակն է Շուշիի սպանդի փրկվածներից, որի վկայությունից պարզվում է, որ քաղաքում տեղի ունեցած կոտորածի ժամանակ, ճիշտ է, ոչ մեծ ընդգրկումով, բայց, այնուամենայնիվ, ինքնապաշտպանական մարտեր եղել են:

Ըստ Զարեհի պատմածի՝ 1920 թ. մարտի 13-ին իրենց գումարտակի հրամանատար, շտաբս - կապիտան Գարեգինը իրեն թույլատրում է զորամասից մեկնել տուն՝ Շուշի, և տեսակցել հիվանդ հորը՝ Սամսոն Շահնազարյանին: Մարտի 17-ին մահճակալին գամված Սամսոնը կանչում է որդուն՝ Զարեհին, և պատվիրում իր մոտ հրավիրել իրենց հարևանին՝ երաժիշտ Արտաշեսին՝ կլարնետով: Գալիս է երաժիշտը: Մահամերձ հայրը խնդրում է, որ նա նվագի «Դլե յաման»-ը: Արտաշեսը նվագում է, և այդ պահին երաժշտությունը լսելիս փոքր ինչ պայծառանում է հիվանդի դեմքը, բայց դա ընդամենը վայրկյաններ էին:

«Դլե յամանի» հնչյունները լսելիս Սամսոն Շահնազարյանը կնքում է իր մահկանացուն²:

Շուշիի կոտորածի նախօրեին Զարեհը փողոցում հանդիպում է թուրքական զորամասի զինվորներին ու նրանց առաջնորդին:

Զարեհի բնութագրմամբ՝ Խոսրով բեկ Սուլթանով, այդպես էին անվանում այդ սարսափելի դաժան մարդուն, հայերի երգվյալ թշնամուն, որը Անդրկովկասի մուսուլմանների առաջնորդներից մեկն էր: Սուլթանովը պատասխանատու է թուրք մուսուլմանների կողմից բռնազավթած Արցախի բնակավայրերում իրականացրած հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների համար: Այդ նա էր, որի հրամանով կոտորեցին ծերերին, կանանց ու երեխաներին³:

Արցախի մարտական ուժերը գտնվում էին մարտական դիրքերում: Այն պահին, երբ Շուշիում սկսվում է հայ բնակչության կոտորածը, քաղաքում եղել են շատ քիչ թվով հայ զինվորներ:

Մարտի 23-ի առավոտյան ուժեղ հրացանածգություն է սկսվում քաղաքի ամբողջ երկու սահմաններում՝ հայկական և թուրքական: Միաժամանակ բռնկվում է հրդեհը: Թուրքերը, տեսնելով, որ հայերը ցույց չեն տալիս կազմակերպված դիմադրություն, սկսում են հրդեհել տները, իսկ քամին, ի դժբախտություն հայ բնակչության, այդ պահին փչում էր հայկական քաղաքամասի ուղղությամբ: Չնայած հայերի բնակարանները քարաշեն էին, բայց կրակի բոցերով արագորեն բռնկվում են տների փայտյա ձեղնահարկերը, ու հրդեհը տարածվում է հայկական

¹ Նույն տեղում, թծ. 1649, գ. 3, էջ 30:

² Տե՛ս Заре-Мелик Шахназаров, նշվ. աշխ., էջ 40:

³ Նույն տեղում, էջ 41:

ողջ թաղամասով: Հրդեհի բոցերից ազատվելու համար բնակիչները դուրս են գալիս տներից ու թափվում փողոցները:

Ճիշտ է, քաղաքում հայ զինվորների քանակը սահմանափակ էր, բայց կային 4-6 մարտիկներից բաղկացած մի քանի մարտական խմբեր, որոնք կարող էին դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության, բայց, դժբախտաբար, քաղաքում չեն եղել փորձառու զինվորականներ, որոնք միավորեին ու առաջնորդեին մարտական խմբերն ու կազմակերպեին բնակչության պաշտպանությունը: Այդ պատճառով մարտախմբերը դուրս են եկել տներից ու գործել են միմյանցից անջատ, չփոխկապակցված ու չհամաձայնեցված:

Այս խոստուն փաստն ավելի քան բավարար է պնդելու, որ Արցախի ապստամբության կազմակերպիչների տեսադաշտից դուրս է մնացել ամենակարևորը՝ ողջ Արցախի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող կենտրոնի՝ Շուշիի ճակատագիրն ու քաղաքի հայ բնակչության պաշտպանության ու անվտանգության ապահովման խնդիրը:

Զարեհը 6 մարտիկներից կազմված խմբի կազմում աննկատ դուրս է գալիս այրվող տնից ու արագ տեղաշարժերով և օգտվելով հրդեհի հետևանքով առաջացած ծխածածկույթից՝ կարողանում է մի դիրքից տեղափոխվել մեկ այլ դիրք ու առաջ շարժվելու ընթացքում դիպուկ կրակոցներով գնդակահարում իրենց հանդիպած թուրք զինվորներին, որոնք այդ պահին տարված էին ոչ միայն խուճապի ու սարսափի մատնված հայերի գնդակահարությամբ, այլև ավարառությանմբ, հայի ունեցվածքի թալանով¹:

Բարեբախտաբար, մարտախմբի մարտիկները զինված էին հեռահար մոսիններով և ունեցել են մեծ քանակությամբ զինամթերք, որը նրանց հնարավորություն էր ընձեռում անընդմեջ կրակ տեղալով իրենց հանդիպած հակառակորդի վրա՝ առաջ շարժվել:

Նույն օրը՝ երեկոյան, անընդմեջ կռիվներ մղելով՝ մարտախումբը հասնում է քաղաքի մեծահարուստներից մեկի տանը, որտեղ հանդիպում են այնտեղ հավաքված տարբեր սեռի ու տարիքի 500-600 փախստական հայերի, որոնց այդ տեղում կանգնեցրել էր քաղաքի նախկին քաղաքագլուխ Գիգի աղան՝ խոստանալով փրկել նրանց կյանքն ու ապահովել անվտանգությունը:

Զարեհի խմբի անդամները դիմել են փախստականներին ու հորդորել, որ չլսեն ու չհավատան Գիգի աղայի տված կեղծ խոստումներին: Գիգի աղան իր հերթին դիմում է փախստականներին և գլխից հանելով փափախը՝ հարվածում է գետնին ու հավատացնում, որ նրանց հետ ոչ մի վատ բան չի պատահելու, եթե մնան քաղաքում, այլապես նրանք կենթարկվեն անխուսափելի կոտորածի: Փախստականները երկընտրանքի մեջ էին՝ ինչ պիտի անեին, ու՛մ լսեին:

«Այդժամ մեր ընկերները,- գրում է Զարեհը,- դիմում են երիտասարդությանը. Տղաներ, ով ուզում է մահից փրկվել, եկեք մեզ հետ»: Իսկ ես ասացի նախկին քաղաքագլխին. «Գիգի աղա, դուք կործանել եք ձեր որդուն, ինքը խուսափել ես դաշնակցական գնդակից, իսկ այժմ ուզում եք կործանել հարյուրավոր անմեղ մարդկանց: Դու ինքը կենդանի կմնաս, բայց նրանք ոչխարի պես կմորթվեն: Եվ

¹ Նույն տեղում:

ավելացրի բարձրաձայն, որպեսզի բոլորը լսեն. «Ես ձեզ եմ հարցնում, եղևի՛ է այնպես, որ ինչ որ հայ, որը ընկել է թուրքի կամ մուսուլմանի ձեռքը, փրկվել է նրանց յաթաղանից»¹:

Դժբախտաբար, հավաքվածներից քչերն են հետևել Զարեհի խմբին ու փրկվել, իսկ մեծ մասը հավատացել է Գիզի աղայի խոստումներին ու մնացել քաղաքում: Հետագայում պարզվում է, որ նրանցից շատ քչերին է հաջողվել փրկվել, իսկ մեծամասնությանը կոտորել են ոչ միայն զինվորները, այլև քաղաքի թուրք բնակիչները, որոնք մեծ հաճույքով շրջում էին հայկական քաղաքամասում և այրված տներից ու մոխրակույտերի մեջից հավաքում հրդեհի ճիրաններից փրկված հայի ունեցվածքը:

«Խորտակված տրամադրությամբ,- Շուշիի ողբերգության պատմությունը եզրափակում է Զարեհը,- մենք իջանք Շուշիի մերձակայքում գտնվող հայկական գյուղի ուղղությամբ: Քաղաքը քանդված և հրդեհված՝ փռված էր մեր ոտքերի տակ: Մի քանի թաղամասեր դեռևս այրվում էին, և հսկայական հրդեհի ծուխը մի քանի կիլոմետր տրամագծով ծածկել էր քաղաքի շրջակայքը:

Ժամանակ առ ժամանակ ներքևում լսվում էին կրակոցներ և անհասկանալի աղմուկ...»²:

Ինչպիսին է Հայաստանի հանրապետության կառավարության գնահատականը Շուշիի ողբերգության և ընդհանրապես Արցախում տեղի ունեցող դեպքերի նկատմամբ:

«Հ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ մարտի 22-ին Շուշիում բռնկված ապստամբության սկզբնական շրջանում հաջողությունը ուղեկցել է հայկական կողմին, ու այդ պատճառով Ադրբեջանի վարչապետ, արտաքին գործերի նախարարը բողոքի նամակ է հղում ՀՀ կառավարությանը: Ադրբեջանի ներկայացրած բողոքին Ալ. Խատիսյանը տվել է խուսափողական պատասխան՝ հայտնելով, որ իր գլխավորած կառավարությունը որևէ մասնակցություն չունի ապստամբության բռնկման գործում:

Քանի որ ապստամբությունը Արցախում զարգանում է արցախահայության համար վատթարագույն ուղղվածությամբ, հետևաբար փոխվում են նաև ՀՀ կառավարության դիրքորոշումն ու կեցվածքը:

«...Ղարաբաղը,- շարունակում է Հայաստանի վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, կապրել սարսափելի օրեր: Ապստամբությունը ձախողվեցաւ, սկսան ճնշումները: Ապրիլի 6-ին գերագույն կոմիսարներ՝ տը Մարտէկլ, Գաբա ու Ուորտրոպ (Ֆրանսիական, Իտալական և անգլիական) ուղարկեցին յանձնաժողով Շուշի և հրաւիրեցին խաղաղութեան խորհրդաժողով Թիֆլիսի մէջ:

... 13-ին ստորագրուեցաւ արձանագրութիւն բոլոր վիճելի հարցերը խաղաղութեամբ լուծելու համաձայնութեան մասին»³:

Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ Արցախում բռնկված ապստամբությունը և Շուշիի հայ բնակչության կոտորածի լուրը ցնցող տպավորություն է գործել ոչ միայն

¹ Նույն տեղում, էջ 48:

² Նույն տեղում, էջ 51:

³ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 198:

Հայաստանում, այլև Թիֆլիսում, ուր գտնվում էին հաղթող տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

«Մարտի 27-ին,- գրում է Ս. Վրացյանը,- Ղարաբաղի հայրենակցական միութեան ներկայացուցիչներ Գ. Բալայեանը և Լէօն մի յուշագիր ներկայացրեցին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Յունաստանի ներկայացուցիչներին, գնդ. Հասկելին, Հայաստանի վարչապետին և Վրաստանի կառավարութեան՝ խնդրելով նրանց միջնորդութիւնը Ղարաբաղի հարցում: Նրանք պահանջում էին՝ անմիջապէս հեռացնել ադրբեջանական զորամասերը, բանալ ճանապարհները և յարգել օգոստ. 22 ի համաձայնութիւնը»¹: Նույն օրը Արցախում բռնկված կռիվները դադարեցնելու խնդրանքով դաշնակիցների ներկայացուցիչների միջնորդությանն է դիմում նաև Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիան:

Ամփոփում

Շուշիի 1920 թ. ջարդերը և հայ բնակչության ինքնապաշտպանության փորձերը

Համլետ Գևորգյան

1920 թ. գարնանը Ադրբեջանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերն ու Ջանգեզուրին և Արցախին սպառնացող մարտահրավերները հրամայաբար թելադրում էին ՀՀ կառավարությանը, որ անհրաժեշտ է ձերբազատվել այդ հարցում դրսևորած հանգիստ ու սպասողական դիրքից և գործել առավել վճռական մարտավարությամբ, մանավանդ քաջատեղյակ էր Ջանգեզուրն ու Արցախը զենքի ուժով զավթելու նպատակով Ադրբեջանի տենդագին ռազմական նախապատրաստությանը: Ադրբեջանական զինված ուժերն Արցախում և մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց՝ հերթական անգամ հարձակում են գործել նաև Ջանգեզուրի վրա: Եթե Ադրբեջանին հաջողվեր այդ հարձակմամբ Արցախը կտրել Ջանգեզուրից, ապա Արցախը լիովին կհայտնվեր շրջափակման մեջ, և այդ դեպքում ադրբեջանական կանոնավոր զորամասերն ու նրանց զորակցող թուրք և քուրդ հրոսակախմբերը մեծ հնարավորություն էին ձեռք բերում առավել դյուրին միջոցների գործադրմամբ հաղթահարելու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի դիմադրությունը:

Արցախի մարտական ուժերը գտնվում էին մարտական դիրքերում: Այն պահին, երբ Շուշիում սկսվել է հայ բնակչության կոտորածը, քաղաքում եղել են շատ քիչ թվով հայ զինվորներ: Թեև քաղաքում հայ զինվորների քանակը սահմանափակ էր, բայց կային 4-6 մարտիկներից բաղկացած մի քանի մարտական խմբեր, որոնք կարող էին դիմել կազմակերպված ինքնապաշտպանության, բայց, դժբախտաբար, քաղաքում չեն եղել փորձառու զինվորականներ, որոնք միավորեին ու առաջնորդեին մարտական խմբերն ու կազմակերպեին բնակչության պաշտպանությունը: Այդ պատճառով մարտախմբերը դուրս են եկել տներից ու գործել են միմյանցից անջատ, չփոխկապակցված ու չհամաձայնեցված:

Արցախում սաստկացած ռազմական գործողությունների և Շուշիի հայ բնակչության

¹ Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 374:

կոտորածի լուրը ցնցող տպավորություն է գործել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Թիֆլիսում, ուր գտնվում էին հաղթող տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

Հիմնաբառեր. Հայաստան, Արցախ, Ջանգեզուր, Շուշի, Ադրբեջան, թուրք զավթիչներ, կոտորածներ, ինքնապաշտպանության ուժեր, ռազմական գործողություններ, կառավարություն

Резюме

Погромы 1920 г. в Шуши и попытки самообороны армянского населения

Гамлет Геворгян

Шаги, предпринятые азербайджанскими властями весной 1920 года, и вызовы, угрожающие Арцаху, диктовали правительству Республики Армения избавиться от спокойного и выжидающего положения в этом вопросе и предпринять более решительную тактику, тем более, что были особенно хорошо осведомлены о лихорадочной подготовке Азербайджана к захвату силой оружия Зангезура и Арцаха. Параллельно с операциями в Арцахе, в частности в Шуши, азербайджанские вооруженные силы вновь атаковали Зангезур. Если бы Азербайджану удалось отрезать Арцах от Зангезура этим нападением, Арцах оказался бы полностью в осаде, и в этом случае регулярные азербайджанские воинские части и поддерживающие их турецко-курдские бандформирования имели бы прекрасную возможность преодолеть сопротивление сил самообороны арцахских армян.

Арцахские вооруженные силы находились на боевых позициях. Во время расправы над армянским населением в Шуши в городе было очень мало армянских солдат. Количество армянских солдат в городе было ограничено, но было несколько боевых групп по 4-6 бойцов, которые могли прибегнуть к организованной самообороне, но, к сожалению, в городе не было опытных солдат, которые могли бы объединиться и возглавить боевые группы и организовать защиту населения. Поэтому боевые группы покинули свои дома и действовали раздельно, разрозненно и нескоординированно.

Известие об эскалации боевых действий в Арцахе, резне армянского населения Шуши произвело шокирующее впечатление не только на Армению, но и на Тбилиси, где располагались дипломатические миссии держав-победительниц.

Ключевые слова: Армения, Арцах, Зангезур, Шуши, Азербайджан, турецкие захватчики, массовые убийства, силы самообороны, боевые действия, правительство

Abstract

The Massacres of 1920 in Shushi and the Attempts of Self-defense of the Armenian Population

Hamlet Gevorgyan

The steps taken by the Azerbaijani authorities in the spring of 1920 and the challenges threatening Zangezur and Artsakh imperatively dictated to the Armenian government that it was necessary to get rid of the calm and expectant attitude expressed with regard to this issue and act with more decisive strategy, especially since the government was well aware of Azerbaijan's feverish military preparations to seize Zangezur and Artsakh by force of arms. In parallel with the operations in Artsakh, particularly in Shushi, the Azerbaijani armed forces again attacked Zangezur. If Azerbaijan managed to cut off Artsakh from Zangezur with this attack, Artsakh would be completely under siege, and in this case the regular Azerbaijani military units and the Turkish-Kurdish bandit formations supporting them would have a great opportunity to overcome the resistance of the Artsakh-Armenian self-defense forces.

The Artsakh military forces were in combat positions. At the moment when the massacre of the Armenian population in Shushi began, there were very few Armenian soldiers in the city. The number of Armenian soldiers in the city was limited, but there were several battle groups of 4-6 fighters who could resort to organized self-defense, but unfortunately there were no experienced soldiers in the city who could unite and lead the fighting groups and organize the protection of the population. That is why the fighting groups came out of their homes and acted separately, scattered and uncoordinated.

The news of the escalation of hostilities in Artsakh, the massacre of the Armenian population of Shushi made a shocking impression not only in Armenia, but also in Tbilisi, where the diplomatic missions of the victorious powers were located.

Keywords: Armenia, Artsakh, Zangezur, Shushi, Azerbaijan, Turkish invaders, massacres, self-defense forces, military operations, government